

Народноослободилачки покрет и НОВ у Санџаку

Богдан Гледовић

Од априлског рата 1941. до коначног ослобођења Југославије, Санџак је представљао једно од основних и трајних жаришта југословенског ослободилачког и револуционарног рата, попрште тешких, непрекидних и значајних борби против италијанских, немачких и бугарских фашистичких окупатора, квислиншких и контрареволуционарних снага, на коме су дејствовали санџачки, црногорски и србијански партизански одреди, санџачке, србијанске, црногорске, крајишке, хрватске и источнобосанске пролетерске и ударне бригаде и дивизије. Они су на територији ове области везивали бројне окупаторске и квислиншке снаге и наносили им велике губитке у људству и материјалу.

Санџак су у априлском рату 1941. окупирале јединице немачке 8. тенковске и 60. моторизоване пешадијске дивизије 2. армије. Према демаркационој линији, између немачке и италијанске окупационе војске, утврђеној 23. априла 1941, срезови Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Сјеница и Нови Пазар припали су немачкој, а Пљевља, Бијело Поље и Тутин италијанској војноокупационој зони.¹

Око Санџака су се, због његовог геополитичког положаја и природних богатстава, сукобљавали немачко-италијански и квислиншки интереси. Сви су тежили да га целог добију и задрже под својом доминацијом. Њемци су се ослањали на муслиманску проуштакну реакцију, а Италијани на албанску, српску и црногорску реакцију. Независна Држава Хрватска (НДХ) је свим силама настојала да, помоћу немачког окупатора и муслиманске — проуштакне реакције, успостави усташку власт у целом Санџаку, и да га територијално и административно укључи у свој састав. Ослањајући се на стару спољнополитичку доктрину Аустро-Угарске Монархије и Турске Царевине, она је настојала да у Санџаку обнови војностратегички коридор, против Србије и Црне Горе и против поновног успостављања Југославије.²

По одобрењу немачких окупацијских власти и наређењу владе НДХ, усташке и домобранске оружане формације из састава Бјеловарске пјешачке пуковније, од 29. априла до 5. маја 1941. године, до-

¹ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том II, књ. 1, Београд 1954, док. 22, 550 (даље: Зборник); Зборник III, I, док. бр. 2 и 4.

² Богдан Гледовић, „Народноослободилачки покрет у Санџаку у првој години ослободилачког рата“, Војноисторијски гласник, бр. 2/1972.

ведене су на територију прибојског, милешевског (пријепољског), нововарошког и пљеваљског среза, а средином јуна и сјеничког среза. Од тих снага и од муслиманске санџачке реакције, усташе су саставиле и цивилну власт у Пљевљима, Прибоју, Новој Вароши и Сјеници. С друге стране, Немци и Италијани су у дежевски (новопазарски) и штавички (тутински) срез довели квислиншке јединице са Косова и из Албаније. Они су подржавали проалбанску муслиманску реакцију у Санџаку у њеним захтјевима да се у „Велику Албанију“ укључе делови Санџака до линије Лим (код Бијелог Поља) — Каћево (код Пријепоља) — пл. Златар — пл. Јавор. Усташе и муслиманска усташка реакција су одмах почели да прогоне Србе, Црногорце и напредне Муслимане. Распиривали су националну мржњу према Србима и Црногорцима, скрнавили њихова национална обележја, забрањивали употребу ћирилице и припремали се за физичко истребљење Срба, Црногораца и напредних Муслимана, у духу политике Павелића, који је, 21. априла 1941, отворено позвао усташе на уништење Срба. На подручју дежевског и штавничког среза окупатор је, заједно с великоалбанским и муслиманским квислиншким снагама, организовао погроме против Срба, масовно албанизирање Муслимана.

Крајем априла и почетком маја, делови италијанских пешадијских дивизија „Месина“ и „Марке“ посели су Бијело Поље и Пљевља,³ а средином јуна и Тутин. Преостали део Санџака остао је у саставу немачке окупационе зоне, у којој је 20. маја извршена смена трупа: уместо делова немачке 60. моторизоване дивизије, стационарне су јединице немачке 704. и 717. пешадијске дивизије.⁴ Италијани су у свом окупационом подручју укинули усташку власт, разоружали усташе и домобране и спровели их у Пријепоље. Успостављајући своју власт, задржали су део апарата старе југословенске државне власти. Српска и црногорска реакција поздравила је долазак италијанских трупа и ступила у службу окупатора. Тражећи да Италијани окупирају цео Санџак, та реакција је распиривала националну и верску мржњу и припремала се за обрачун са Муслиманима, у чему су је италијанске окупационе власти подстрекавале. Почетком јула 1941, на основу споразума између Немачке и Италије, демаркациона линија померена је на реку Увац, па је тако цео Санџак (сем дежевског среза) припао Италији.

Пошто се народ у Црној Гори и СанџакЈ' дигао на устанак средином јула, усташке и домобранске јединице су, по наређењу Немаца, задржане у Санџаку све до 7. септембра, иако је требало да се одмах повуку, што би добродошло НДХ, која је била упорна у својим захтевима да цео Санџак територијално и административно припоји. Међутим, Италија је у томе, такође била упорна, па је, НДХ, према уговору с Италијом од 27. октобра 1941, морала пристати на границу са Црном Гором и Санџаком, која се поклапала, углавном, са државном границом из 1914. између Србије и Црне Горе, с једне, и Аустро-Угарске, с друге стране.⁵ Тако је, у јесен 1941, цео Санџак потпао под ита-

³ Зборник, XIII, 1, док. 24, 26, 98.

⁴ Б. Гледовић, „Санџак 1941“, НОР и револуција у Србији, Београд 1971, стр. 109—110.

⁵ Међународни уговори НДХ, Загреб 1941, стр. 305—306, Зборник XIII, 1, док. 170.

*Живко Жижих — комесар бригаде са борцима приликом формирања бригаде
(у средини трећи ред одоздо, са брковима)*

лијанску војноокупациону управу. Немачка је задржала дежевски и мањи део сјеничког среза, укључивши га у састав косовско-митровачког округа. Италија је прикључила окупираној Црној Гори своју окупациону зону у Санцаку сем штавичког среза, који је припојила окупираној Метохији, односно, својој творевини „Великој Албанији“. Италијански окупатори су се нагодили, најзад, око својих интереса са санџачком реакцијом која им је служила, одвојивши у исто време, Санџак од Србије, што је било у складу са Хитлеровим захтевима од 24. априла 1941, по којима је Србија требало да остане што је могуће мања.

Комунистичка партија Југославије се најодлучније супротстављала окупаторским и квислиншким тежњама о подели и цепању територије Санџака и свим тенденцијама и акцијама којима су се изазивале, нетрпељивости, мржња и разбијање јединства Срба, Црногораца и Муслимана.

УСТАНАК

Санџак је, због геополитичког положаја и народноослободилачке борбе, током другог светског рата имао велики значај за народноослободилачки рат и револуцију народа Југославије. Он је обухватао територију од 7.096 квадратних километара површине, на којој су 1941. живела 253.693 становника" (десет година раније, на тој тери-

⁰ Израчунати број становника Југославије за 1941. и 1945. Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945. Серија II, стр. 2, 6—9.

торији живело је 205.080 становника: 117.260 Срба и Црногораца, 87.939 Муслимана и 881 осталих).⁷

Организација КПЈ у Санцаку створена је пре рата, са закашњењем, а развијала се врло споро, услед извесног секташтва, мада за све то није било никаквих оправданих разлога, што се показало у току НОБ-а.⁸ Уочи устанка, било је око 100 чланова Партије и 250 чланова СКОЈ-а.⁹ Међутим, стварна снага и утицај санчачке партијске организације били су знатно већи него што то бројност чланства показује, јер је постојао велики број млађих људи (нарочито средњошколаца, студената и радника), комунистички оријентисаних и веома активних у практичној политичкој делатности. Такав утицај КПЈ произлазио је из чињенице које говоре да почеци комунистичког покрета у Санцаку не датирају од формирања партијских организација у бјелопољском срезу (1935), већ знатно раније. Оснивање и успешан рад напредних студентских удружења у Пљевљима и Пријепољу (1932) и спортских и културно-просветних удружења, штрајкови средњошколске омладине у гимназијама (нарочито у Пљевљима 1939) и занатско-радничке омладине, којима су руководили студенти — комунисти, показују да је било могуће много раније од студентске, средњошколске, радничко-занатске и сеоске омладине створити и масовити организације КПЈ и СКОЈ-а.¹⁰ То би много значило за успешнији и масовнији развој НОБ-а у овој области. Протагонисти комунистичког покрета у Санцаку су били марксистички оријентисани и образовани студенти ЈБубиша Миодраговић, Томаш Жижић, Рифат Бурџовић, Јосиф Маловић, Мишо Павићевић, Здравко Борисављевић и други. Они су имали политички углед и уживали опште поверење и подршку напредне омладине и свих патриотских и антифашистичких оријентисаних људи.

Иако је КПЈ у Санцаку била млада и малобројна, партијске организације и комунисти у њима били су (сем веома ретких појединаца у Новом Пазару и Сјеници) добро припремљени за тешке и сложене задатке које су им постављали у НОР-у и револуцији. То су били млади људи, скромни и врло дисциплиновани, који су, под руководством Обласног комитета КПЈ за Санцак, на делу показали своју политичку зрелост, способност и смисао за вођење НОР-а и социјалистичке револуције. За организацију КПЈ у Санцаку била је срећна околност што су на њеном челу били комунисти из Санцака (студенти и радници) који су радили у београдској партијској организацији, а међу њима и секретар Обласног комитета КПЈ за Санцак Рифат Бурџовић Тршо, истакнути револуционар и један од најпопуларнијих и политички најобразованијих руководилаца комунистичког покрета у Београду.

⁷ Општа државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. књ. II, Београд 1938, стр. 11—12.

⁸ Данило Кнежевић, стр. 112—114.

⁹ Б. Гледовић, НОР и револуција у Србији, стр. 382—383.

¹⁰ Институт за историју радничког покрета СР Србије, М. ОКС, 49 (Стенографске белешке о напредном покрету у Пљевљима); Данило Јауковић, „Санцак у НОР-у“, (Војноисторијски гласник), бр. 4/1960, стр. 4—10; Мирко Ђуковић, н. дело, стр. 14—27; Богдан Гледовић, исто, стр. 35—36; Данило Кнежевић исто, стр. 112—114.

Војиостратешки положај Санцака између Србије, Црне Горе и Босне био је изузетно значајан. Пољопривредна производња, велики комплекси шума и брдско-планинско земљиште, са масивима Златара, Љубишње, Камене горе, Побигеника, Црног врха, Чемерна, Бјеласице, Бића, Јадовника и других, били су погодни за партизански и ослободилачки рат. То није било непознато ЦК КПЈ и Врховном штабу НОПО Југославије. У ствари, НОП се у Санцаку развијао између два изразито бурна и веома значајна устаничка и револуционарна жаришта — између Србије и Црне Горе.

Реализујући директиве Централног комитета КПЈ, Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак и Обласног комитета КПЈ за Санцак, комунисти су интензивно радили у народу, подизали његов патриотски и борбени дух, припремали народноослободилачку борбу и револуцију. Они су јачали постојеће и стварали нове партијске и скојевске организације, сакупљали оружје и муницију, формирали оружане одреде и групе, изводили војну обуку, образовали одборе НОФ-а итд.

Комунисти су, истовремено, раскринкавали непријатељске планове и истицали заједничке интересе и судбинску повезаност Срба, Црногораца и Муслимана. Указивали су једним и другим да превазиђу верске и националне супротности, да створе чврст и заједнички фронт против окупатора, националне издаје и реакције. Захваљујући таквом раду и антиокупаторском и антишовинистичком расположењу већине народа, они су успели у то време, да спрече братоубилачки рат између Срба, Муслимана и Црногораца на територији Санцака, осим у његовом источном делу.

Напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез и антиокупаторско расположење већине народа убрзали су припреме за оружану борбу. На Обласној конференцији КПЈ за Санцак 22. јуна, у Чадињу, код Пријепоља (у кући Дика Нинчића), одлучено је да се предузму завршне припреме за оружани устанак. Већ крајем јуна и почетком јула, партијске организације су биле спремне за оружану борбу.¹¹

У то време, у Санцаку су се налазила, приближно два италијанска батаљона дивизије „Месина“ два њемачка батаљона 704. и 717. дивизије, немачке и италијанске команде места, тајна полиција, јаче усташке и домобранске снаге, албанска квислиншка жандармерија, муслиманска усташка милиција и бивши југословенски жандарми.

Оружани устанак је почео истовремено с устанком у Србији и Црној Гори. Устаници су 14. јула напали на италијанску карабињерску и жандармеријску посаду у Мојковцу. Осим Мојковца, Шаховића (Томашева) и Бродарева, који су убрзо ослобођени, устаници су 20. јула ослободили и Бијело Поље, у коме су заробили италијански гарнизон са 180 војника и официра. У Бијелом Пољу су формирани Команда места, народна милиција и војни комитет који је обављао дужност првог средског народноослободилачког одбора (НОО) у Санцаку. Од герилских одреда и нових бораца који су се придружили устаницима на подручју белопољског среза, образовано је пет батаљона са око 2.500 бораца. Међутим, пошто директиве Покрајинског комитета

¹¹ Обласни комитет КПЈ за Санцак сачињавали су: Рифат Бурковић Тршо (секретар), Љубиша Миодраговић, Недељко Мердовић, Ђорђе Станић и Вукосав Бошковић.

Ш Т А Б
II УДАРНОГ КОРПУСА
НОВ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Пов. бр. 170
3. новембар 1943. год.
у час.

ГЛАВНОМ ШТАБУ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЗА САНЦАК

1. — На предлог овога Штаба, Врховни штаб НОВ и ПО Југославије наредио је да се формира Главни штаб Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда за Санцак¹ сљедећег састава:

- Командант друг **Јакић Велимир**, пуковник
- Замјеник команданта друг **Кнежевић Никола**, пуковник
- Политички комесар друг **Хашимбеговић Селим**
- Замјеник политичког комесара друг **Церовић Комнен**.

2. — Главни штаб НОВ и ПО за Санцак налази се под командом Штаба II Ударног корпуса НОВ Југославије, сходно наређењу Врховног штаба НОВ и ПО Југославије, према којему се под команду овога Штаба стављају сви партизански одреди на територији Ц. Горе, Боке, Херцеговине и Санцака.

3. — Главни штаб НОВ и ПО за Санцак извршиће одмах попуну потребних органа Штаба (об. официра, интенданта) и приступити формирању пратеће чете, курира и осталог административног особља потребног за правилно функционисање штаба.

4. — Сви партизански одреди, партизанске страже и команде мјеста налазе се од данас под командом Главног штаба НОВ и ПО за Санцак.

5. — У вези напријед наведеног, Главни штаб за Санцак приступиће реорганизовању партизанских одреда, партизанских стража, команди мјеста и формирању ударних батаљона. Једновремено предузети све припреме за формирање II Санцачке бригаде, која ће бити формирана 1. децембра т.г. у Пљевљима.

Људство за ову бригаду треба да буде прикупљено до 25. новембра т.г. у Пљевљима.

6. — Главни штаб за Санцак у најкраћем року поднијеће овоме Штабу детаљан извјештај о стању његових јединица на територији Санцака, а свакој акцији ових јединица достављати благовремено оперативни извјештај овоме Штабу.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,
Митар Бакић

Начелник
пуковник,
Руд. Приморац

Командант
Генералмајор,
Пеко Дапчевић

(М. П.)

¹ Први пут је формиран Главни штаб НОВ и ПО за Санцак септембра 1941. године, па је то руководство ушло у састав Штаба Треће санцачке бригаде јуна 1942. год. и било ван Санцака до поновног доласка јединица Друге пролетерске дивизије, септембра 1943. године. (Зборник, том I, књ. 16).

КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и Обласног комитета КПЈ за Санџак о почетку оружаног усташког покрета нису стигле на време, у пљеваљском, милешевском, нововарошком и дежевском срезу, у којима је формирано 13 герилских одреда и група, две герилске чете и један батаљон, оружане борбе су почеле тек 20. јула — нападом код Пљеваља и Потпећу. Устаници су разоружали све посаде у карабињерским, жандармеријским и усташким станицама у пљеваљском и милешевском срезу. У јулу је створена слободна територија између Лима и Таре, а од краја јула до почетка септембра између Лима и Увца. Борбе су у јулу и августу захватиле бјелопољски, милешевски и нововарошки срез, тј. Нову Варош 4. септембра, у којој је сломљен отпор усташких и домобранских јединица. Међутим, није извршен напад на италијански гарнизон у Пљевљима, нити на немачке и усташко-домобранске гарнизоне у Пријепољу, Прибоју и Сјеници, јер су Италијани убрзо предузели велику офанзиву против устаника. Дивизија „Пустерија“ повратила је до 11. августа изгубљена места између Лима и Таре, а од 7. септембра између Лима и Увца. Тако су Италијани окупирали цео Санџак, сем Новог Пазара и Дуге Пољане, које су задржали делови немачке 717. дивизије. Тада су усташке и домобранске снаге дефинитивно повучене из целог Санџака. Немачке окупационе трупе су од 2. до 4. септембра повучене из Пријепоља и Прибоја у Србију. У свим тим борбама погинуло је и заробљено око 200 италијанских и око 100 усташких и домобранских војника и официра.

У таквој ситуацији, устанак у Србији против немачког окупатора — који је 1941. представљао централно жариште југословенског ослободилачког и револуционарног рата — имао је велики значај за наставаљање оружане ослободилачке и револуционарне борбе у Санџаку. Све до Саветовања у Столицама, односно до повратка Рифата Бурџовића из Србије санџачким комунистима, Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Санџак, није било јасно каква треба да буде војна и политичка организација устанка, на којим принципима треба изградити устаничку, ослободилачку и револуционарну војску, нову народну власт, масовне политичке и антифашистичке организације.¹²

У августу и септембру 1941. године, у партијским организацијама у Санџаку проучени су резолуција Покрајинског саветовања КПЈ за Црну Гору, Санџак и Боку и писмо Милована Ђиласа, делегата ЦК КПЈ, упућено Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, које је претходно Покрајински комитет у целости прихватио.¹³ Оба документа (из августа 1941), због крупних политичких и војних грешака, повучена су 22. октобра 1941. Централни комитет КПЈ и Тито обуставили су њихова коришћења у свим партијским организацијама.¹⁴ Милован Ђилас је убрзо после тога повучен у ЦК КПЈ (који се налазио у ослобођеном Ужицу), а место њега је у Црну Гору за делегата ЦК КПЈ упућен Иван Милутиновић, члан Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба, који је учествовао на Саветовању у Столицама.¹⁵ Иван Милутиновић је, истовремено, био делегат —

¹² Зборник, том III, књ. 4, док. 2, стр. 12—31, док. 3, стр. 32—40, док. 10, стр. 59—67; том III, књ. 1, док. 19, 26, 66, 93, 117.

¹³ Зборник, том III, књ. 4, док. 2, стр. 12—32.

¹⁴ Зборник, том III, књ. 1, док. 26, стр. 68—69.

¹⁵ Исто.

опуномоћеник Врховног штаба НОП одреда Југославије за главне штабове НОП одреда за Санџак и за Црну Гору и Боку.

После повратка Рифата Бурџовића из Србије, где се упознао са војном и политичком организацијом оружаног устанка и директивама Врховног штаба о стварању и улози слободне територије у западној Србији и са одлукама донетих на Саветовању у Столицама, формиран је у октобру 1941. нови Обласни комитет КПЈ за Санџак, чији је секретар и даље био Рифат Бурџовић, а чланови Воја Лековић, Момир Бошковић и Владимир Дамјановић. Од тада је Обласни комитет био под непосредним руководством Централног комитета КПЈ, а Главни штаб НОП одреда за Санџак (командант Владимир Кнежевић Волођа а политички комесар Воја Лековић) под непосредном командом Врховног штаба НОПО Југославије.¹⁷ Седиште Обласног комитета Партије и Главног штаба за Санџак било је у селу Радоињи, код Нове Вароши, на граници Србије и Санџака, ради што чвршће и непосредније везе са ЦК КПЈ и Врховним штабом у ослобођеном Ужицу. Тако је народ Санџака добио своје политичко и војно руководство, преко којег су Централни комитет КПЈ и Врховни штаб непосредно руководили НОБ-ом и револуцијом у тој области. То је било од изванредног значаја за савлађивање верских и националних сукоба, за равноправност, окупљање и учешће српских, црногорских и муслиманских маса у народноослободилачкој борби. Био је то и израз политике КПЈ против цепања и деобе територије Санџака као целине и негација претензија фашистичких окупатора, Независне Државе Хрватске и „Велике Албаније“, муслиманских, црногорских и српских квислинга и националиста ван Санџака на ту област или на њене делове. Те реакционарне снаге обнављале су стару спољнополитичку доктрину Турске Царевине и Аустро-Угарске Монархије, настављајући континуитет антисрпске и антицрногорске политике. Квислинзи окупатора Независне Државе Хрватске и „Велике Албаније“ настојали су, свим средствима, да у Санџаку обнове војностратегијски коридор против Србије и Црне Горе, односно против поновног успостављања Југославије. Са санџачким усташама стално су истицали да Србија и Црна Гора не смеју имати заједничку границу и да се Србији мора спречити излазак на Јадранско море.¹⁸

У Санџаку се, после стварања новог Обласног комитета КПЈ и Главног штаба НОПО за Санџак, партизанске јединице (чете, батаљони и одреди), народноослободилачки одбори и масовне политичке и антифашистичке организације ослободилачког рата и револуције — формирају као у Србији и на принципима које је поставило Саветовање у Столицама. Радило се као и на територији Ужичке Репуб-

¹⁶ Зборник, том III. књ. 1, док. 56, стр. 137—139.

¹⁷ Богдан Гледовић, Србија у рату и револуцији, стр. 382—385.

Љубиша Миодраговић, народни херој, члан Обласног комитета КПЈ за Санџак, погинуо је 27. IX 1941. године, у борби с италијанским трупама. Члан КПЈ од 1932. године. Припадао је плејади образованих, мисаоних и способних југословенских комуниста и, као такав, уживао велики углед међу комунистима и у народу Санџака.

¹⁸ Богдан Гледовић, „Покушаји да се обнови коридор између Србије и Црне Горе и Санџак прикључи НДХ и „Великој Албанији“, Војноисторијски гласник, бр. 2/1972, стр. 19—33.

Група руководилаца 3. пролетерске санџачке бригаде и Пљеваљског одреда на дан формирања 4. бригаде, распоређени у њен састав: Слободан Лучић, Душан Ласица, Милија Зечевић, Богдан Зечевић, Љубо Баиловић и Момчило Ђуковић (с лева на десно горе). Владо Лечић, Милко Старчевић, Марјан Ковачевић, Милош Царић (с десна на лево) и доле Радисав Зечевић

лике. То су Обласном комитету КПЈ и Главном штабу НОП одреда за Санџак постављали ЦК КПЈ и Иван Милутиновић у јесен 1941. Тако је Иван Милутиновић, у наређењу Главном штабу НОПО за Санџак, 13. новембра 1941, поред осталог, нагласио: „Чим очистите окупирани териториј, одмах приступите формирању народне власти онако као што се ради на ослобођеној територији Србије, о чему сам вам говорио приликом мог проласка кроз Санџак“.¹⁹

У јесен 1941. године, у писму Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, Централни комитет КПЈ и Тито су проучили, сем осталог да треба „продужити партизански рат, као што се то ради у Србији“, да се не треба бојати репресалија, да „наш народноослободилачки устанак неће моћи да иде само по узлазној линији, него да ће ту бити и привремених пораза, колебања итд.“, да народним масама треба „дати јасну перспективу њихове ослободилачке борбе“, и да их треба упозоравати „да борба можда неће бити кратка него дуготрајна и тешка, и да ће тражити стално мењање и тактике, и територија, и средстава и облика ратовања“, да се „наша борба развија у посве специфичним условима, и да зато иде својим оригиналним путевима“, да је правилно „само схватање народног

¹⁹ Зборник, том III, књ. 1, док. 56. стр. 138.

устанка као једног трајног партизанског рата, који ће да захтева све веће масе, који ће да задаје непријатељу све теже и теже ударце, који ће да учврсти савез радника и основних народних маса и који ће коначно довести до потпуног уништења непријатеља — паралелно са акцијом Црвене армије и ослободилачких покрета у Европи и читавом свету."

Централни комитет је, даље, упозоравао и наглашавао да је правилно да се политички разбијају сви елементи који коче и слабе ослободилачку борбу, иако су то „англофили", али да се, и поред тога, „не сме ни за моменат заборављати да се боримо на челу народа против окупатора и да се ни у ком случају не смемо дати потиснути са тих национално-ослободилачких позиција, јер би нас то изоловало од маса".²⁰

Таква политичка линија ЦК КПЈ и друга Тита и таква политичка платформа НОБ-а — ослобођена стереотипних концепција, схема и догми — резултирала је из правилне и објективне процене међународне и унутрашње ситуације, посебно на совјетско-немачком фронту, и потреба успешног и победоносног развоја југословенског ослободилачког рата и револуције, у пракси се показала као потпуно правилна.

Остварујући политичку линију ЦК КПЈ, комунисти Санџака су правремено схватили да су оружана борба против окупатора и додаћих издајника, националистичког и шовинистичког слевила и братоубилачког рата, стварање партизанске војске, народноослободилачких одбора, братства и јединства и пуне равноправности Срба, Црногораца и Муслимана, њихови први и најважнији задаци на којима морају окупити све патриотске и антифашистичке снаге, без обзира на политичка, национална и верска опредељења и имовинско стање, и да само на основу широке платформе НОБ-а и перспективе за стварање нове Југославије могу успешно руководити НОБ-ом, раскринкавати и побеђивати носиоце и припаднике националне издаје и контрареволуције. Захваљујући таквој политици, у НОБ-у је, из Санџака, од првих устаначких дана, учествовао и велики број ветерана из балканских и првог светског рата и утицајних људи у народу — Миле Перуничкић, Маринко Голубовић, прота Јевстатије Караматијевић, Милоје Добрашиновић, Стево Ђуковић, Душан Ивовић, Јосо Мирковић, Ристан Павловић и многи други. Нема сумње, они су одиграли значајну улогу у народноослободилачком покрету и развоју оружане борбе у Санџаку.

И у Санџаку је тек тада, уместо „герилац" и „герилски одред", уведен назив „партизан" и „партизански одред". За амблем санџачких партизана узета је југословенска тробојна заставица, са црвеном петокраком звездом на капи; партизани су се поздрављали стиснутом песницом код слепоочнице и полагали партизанску заклетву, чији је текст написао врховни командант Тито. Чете су из Ужица добијале извесну количину оружја и муниције, „Борбу", „Билтен" Врховног штаба и ужичке „Вести".²¹

Обласни и срески комитети Партије и Главни штаб НОП одреда за Санџак организовали су ефикасне курирске везе од Радоиће до

²⁰ Зборник, том III, књ. 1, док. 3, стр. 227—231.

²¹ Србија у рату и револуцији, стр. 385—386; „Ослободилачки рат", 1, стр. 81, 136, 138—139; Богдан Гледовић, исто, стр. 44—49.

Ужица и од Радоиње, преко слободне територије Санцака, до Сињајевине, Жабљака и Подбишћа, код Колашина. Преко тих веза путовали су руководиоци НОП-а и курири из Црне Горе и Санцака за Србију, и обратно.²² У октобру је преко тих веза и слободне територије, путовала и стигла у ослобођено Ужице и британско-југословенска војна мисија.²³ Везе и непосредна сарадња комуниста и партизанских јединица Санцака са комунистима и партизанским снагама Србије и Црне Горе биле су сталне и врло чврсте, што је било од великог значаја за развој НОП-а у Србији, Црној Гори и Санцаку.²⁴

СТВАРАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА, НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА И СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Обласни комитет Санцака и срески комитети Комунистичке партије повезали су чвршће и ојачали рад организација КПЈ и СКОЈ-а, створили војне партизанске јединице и широку мрежу органа народне власти. У септембру и октобру формиране су Златарска, Милешевска, Пљеваљска, Сјеничка и Бјелопољска, а у новембру и Прибојска партизанска чета. Чете су у почетку биле састављене од чланова и кандидата КПЈ и чланова СКОЈ-а. Водећи оштре борбе током септембра, октобра и новембра против Италијана, четника и муслиманске квислиншке милиције и делујући политички у народу, ове чете су до децембра 1941. нарасле на укупно 800 бораца. У новембру 1941, у борбама против четника у Србији, Златарска чета се истакла и добила похвалу од Врховног команданта и Главног штаба НОП одреда Србије; Пљеваљска чета је учествовала у нападу на Пљевља, а Милешевска

²² Исто.

²³ Британско-југословенска војна мисија коју су, под покровитељством Велке Британије, сачињавали капетан Бил Хадсон (ВШ Нидноп), мајори бивше југословенске војске Захарије Остојић и Мирко Лалатовић и подофицир-радио-телеграфиста Вељко Драгићевић, искрцала се 23. септембра на Црногорском приморју, близу Петровца. Одатле је стигла на Радовче, где су се налазили Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, Милован Ђилас и Арсо Јовановић. Према досадашњим подацима, мисија се задржала у Црној Гори до 19. октобра. Тада је преко Санцака кренула за Србију. Хадсон и Остојић су путовали из Црне Горе у Санцак и Србију с Митром Бакићем, Арсом Јовановићем, Милом Перунчићем, Данилом Кнежевићем и Богданом Гледовићем, а не с Милованом Ђиласом, како тврди Бил Дикин. Убрзо последије њих, из Црне Горе су преко слободне територије Санцака стигли у Србију Лалатовић и Драгићевић. Хадсон је 24. октобра стигао у Ужице и том приликом разговарао с врховним командантом другом Титом, па се затим, с Остојићем, упутио на Равну гору, у штаб Драже Михаиловића, где је стигао 25. октобра. Драгићевић је у Ужицу напустио мисију и ступио у партизане, а Остојић и Лалатовић су се прикључили Дражи Михаиловићу. М. Ђилас је тек последије доласка Ивана Милутиновића из Србије у Црну Гору стигао, преко Санцака, у ослобођено Ужице. (Ф. В. Д. Дикин, „Бојовна планина“, Нолит, Београд, 1973. стр. 154—157; др Јован Марјановић, „Дража Михаиловић и Британци 1941. године“, стр. 114—124; „Устанак у Југославији“, Зборник радова на међународном научном скупу Српске академије наука, Београд 1973).

²⁴ На територији Ужичке Републике из Санцака су боравили и примали директиве за рад Рифат Бурковић Тршо, Воја Лековић, Миле Перуничић, Данило Кнежевић и др.

Б. Г. „Србија у рату и револуцији“, стр. 385—386; Архив ВИИ, к. 741, бр. рег. 11/4-2; Зборник, том III, књ. 4, док. 138, 194; том III књ. 1, док. 48, 65, 69; том I, књ. 1, док. 295; „Италијанске и немачке оружане снаге у Југославији“, ВИГ, бр. 2/1952, стр. 82, 106—107.

(истовремено) нападала је на италијанске положаје у Бучју и Косиље Бијело Поље — Мојковац — Шаховићи; Сјеничка и Прибојска чета водиле су борбу између Лима и Увца.

У децембру 1941. и јануару 1942, чете су прерасле у партизанске ударне батаљоне, а у првој половини 1942, на подручју између Таре и Лима, у партизанске одреде. Крајем 1941. и почетком 1942, стваране су и позадинске војно-територијалне партизанске јединице: чете и батаљони, чије се људство претежно налазило и радило код својих кућа, а прикупљало, углавном, за време борби.

У јесен 1941. на слободној територији Санцака организована је широка мрежа НОО. Главне снаге италијанске дивизије „Пустерија“, део дивизије „Венеција“ и делови немачке 717. дивизије налазили су се само у градовима. Сва остала територија била је слободна, сем Бродарева, Комарана, Хисарцика, дежевског и штавничког среза, и дела сјеничког среза, где су се налазиле јаче снаге муслиманске квислиншке милиције, албанске квислиншке жандармерије и четничке групе Драже Михаиловића.

У Санцаку су се само партизанске јединице бориле против окупатора, па су комунисти, као и у Црној Гори, спречавали формирање других оружаних формација осим партизанских. После повлачења усташа из Санцака, санцачка муслиманска усташка милиција се ставила у службу италијанског окупатора, а у источном делу била је у служби Немаца и „Велике Алабаније“. Она је учествовала у борбама против усташких и партизанских снага и починила је низ злочина над српским и црногорским становништвом у Санцаку.²⁵

Прве четничке оружане групе појавиле су се у августу и септембру 1941, између Увца, Ибра и Лима, а у новембру између Лима и Таре. Од првог дана сарађивале су с италијанским окупатором и вршиле злочине над муслиманским становништвом и присталицама НОП-а. Дража Михаиловић је упућивао у Санцак своје људе, официре и групе четника из Србије, Црне Горе и Босне, са задатком да, уз помоћ официра и подофицира бивше југословенске војске, италијанског окупатора и српске и црногорске реакције, формирају четничке јединице за борбу против НОП-а.²⁶ Половином октобра, Михаиловић је поставио капетана Павла Ђуришића за команданта свих четничких одреда у андријевичком, беранском, бјелопољском, колашинском, милешевском (пријепољском) и пљеваљском срезу, а 20. децембра дао му је инструкције о задацима четника, прокламовао борбу против НОП-а и уништење санцачких Муслимана,²⁷ Анте Павелић је 21. ап-

²⁵ Данило Јауковић, „Санцак у НОР-у“, Војноисторијски гласник, бр. 5/1960, стр. 25—26. Главни команданти те милиције и носиоци окупаторске и усташке политике били су Хасан Звиздић, Хусеин Ровчанин, Ђазим Сијарић, Сулејман-Хоџа Пачариз, Ђамил Хасанагић и др.

²⁶ То су били Павле Ђуришић, Григорије Божовић, Војо Лукачевић, Никола Бојовић, Саво Дамјановић, Наход Цаковић, Јово Мишић, Машан Ђуровић, Новак Вучинић, Чедо Јовановић и др. и групе Божа Чосовића-Јаворског, Ђорђа Аночића, Захарија Милекића, Машана Ђуровића и др., а из Санцака — Вук Калајитовић, Перо Војиновић, Боро Митрановић, Миљивоје Обрадовић, Радоман Раилић, Ратко Ђуровић, Војо Ненадић, Јован Јеловац, Никола Кијановић, Вукола Томић и др.

²⁷ Документи о издајству Драже Михаиловића I, Београд, 1945, док. бр. 1, 1—2; док. бр. 3, 11—13; Зборник, том III, књ. 4, док. бр. 185 и 186; Србија у рату и револуцији, стр. 560—561.

рила 1941. године, отворено позвао усташе на уништење Срба.²⁸ Четници су иступали у име западних савезника, под паролом да „није време за борбу“, и представљали су велику опасност за развитак НОП-а. Истовремено су сарађивали с окупатором, чинили део његових снага, водили борбу против НОП-а. У новембру и децембру 1941. и јануару 1942, партизанске јединице и комунисти Санџака уништили су прве четничке штабове у нововарошком, сјеничком, бјелопољском и пљеваљском срезу. Ти су штабови били састављени претежно од реакционарних официра и подофицира бивше југословенске војске.²⁹

Политика окупатора, усташа, четника, муслиманске милиције и великоалбанске жандармерије отварала је пут међусобним обрачуни-ма и покољима Срба и Црногораца, с једне, и Муслимана с друге стране. Због тога су Централни комитет КПЈ, Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санџак и Обласни комитет КПЈ за Санџак, у својим писмима, прогласима и директивама, указивали, на ту опасност народу и против ње се, са свим својим снагама правовремено и доследно борили.^{TM}

Напад Црногорског НОП одреда за операције у Санџаку (3.690 бораца) на италијански гарнизон у Пљевљима (2.000 војника), 1. децембра 1941, није довео до ослобођења града, иако је у жестоким борбама погинуло 208 и рањена 272 борца.³¹

НАСТАВАК УЖИЧКЕ РЕПУБЛИКЕ — ПОЛЕТ НОП-а

Народ пљеваљског, милешевског и прибојског краја одушевљено је дочекао и поздравио Црногорски партизански одред за операције у Санџаку. Истовремено, у Санџак је, почетком децембра 1941, са Врховним штабом и ЦК КПЈ, одступила главнина партизанских снага из западне Србије и Шумадије. Нова Варош, коју су од италијанског окупатора, 4. децембра 1941, ослободиле србијанске и санџачке партизанске јединице,³² и њена околина, постале су седиште Обласног комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Санџак, дела Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Србију, а од 1. до 20. децембра и ЦК КПЈ и Врховног штаба, са другом Титом. Проширена је и учвршћена слободна територија између Лима и Увца, где је извршена реорганизација србијанских партизанских јединица које су касније ушле у састав 1. и 2. пролетерске бригаде, као и оних снага које су из Санџака враћене у Србију да наставе оружану борбу.

²⁸ Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Војно-историјски институт, Београд 1964, стр. 32.

²⁹ Тако су похватани, осуђени и стрељани Перо Војиновић, Саво Дамјановић, Новак Вучинић, Јово Мишнић, Петар и Митар Крговић, Милисав Петрушић, Блажо Раденовић, Никола Балтић, Јанко Гашевић, Влајко Чурчић Чурка, Василије Пурић, Љубомир Ранитовић, Драго Кашарић и др. (Архив ВИИ, к. 139, бр. рег. 1/1-139; „Србија у рату и револуцији“, стр. 460—461; Мирко Чуковић, и. д. стр. 125).

³⁰ Зборник, том II, кн>. 2, док. 82, стр. 1941—149; том I, књ. 16, док. 1, стр. 9—12; том III, књ. 1, док. 99; Архив ВИИ, к. 1959, бр. рег. 3/3—14.

³¹ Зборник III, 1, док. 147, 155; III, док. 6, 153. Из Пљеваљске партизанске чете, која је учествовала у нападу, погинуло је 7 и рањено 10 бораца.

³² Зборник, II, 2, док. бр. 84; III, 1, док. бр. 180.

Централни комитет КПЈ и Врховни штаб су у Радоињи (код Нове Вароши) и Дренови (код Пријепоља) донели неколико одлука важних за даљи развој НОП-а Југославије, пре свега, за развој његових оружаних снага. На састанку у селу Дренови, код Пријепоља (у кући Милоша Дивца), Политбиро ЦК КПЈ и Врховни штаб су, 7. децембра 1941, донели одлуку о формирању 1. пролетерске НОУ бригаде и одредили батаљоне који су после тога отишли у Рудо, где је бригада и формално створена.³³ На састанку у Дренови учествовао је Рифат Бурковић Тршо, у Радоињи Владимир Кнежевић Волођа.

Тако су Нова Варош, њена и пријепољска околина били наставак Ужичке Републике, центар слободне територије Санцака, војно-политичка база за прихват, концентрацију и наступање партизанских снага према Србији и Босни, политичко и војничко упориште НОП-а. У Новој Вароши су успешно радили Обласни и срески комитети КПЈ и СКОЈ-а, Срески и Градски НОО, Команда места, партизанска болница, омладинска чета, народна милиција, партизанске радионице, пио-

³³ Зборник, III, 1, док. 190. Јосип Броз Тито, Мемоари (одломци), Народни фронт, бр.; Владимир Дедијер, „Дневник“, I, Београд 1946, стр. 64—70.

ПРОГЛАС ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО САНЦАКА ОД 9. НОВЕМБРА 1943. ГОДИНЕ¹

Г Л А В Н И   Ш Т А Б
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ
И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЗА САНЦАК

НАРОДЕ   САНЦАКА,

Хитлеровој зликовачкој армији предстоји најстрашнија катастрофа. Непобједива Црвена армија у силовитом налету, послје заузећа главног града Украјине, Кијева, тјера њемачке хорде преко Дњепра на запад, гони их псећој јазбини, из које су се појавиле. Стотине хиљада њемачких разбојника и њихових помагача својим животима плаћају за најгнусније злочине, које је фашистичка неман извршила над народима Совјетског Савеза и поробљене Европе. Милионима њемачких војника на југу Русије припрема се стаљинградска катастрофа. Савезничке армије у Италији нижу нове успјехе. Савезничка конференција у Москви је доказала чврстину англо-совјетско-американског савеза, и њихову ријешеност за што брже уништење фашизма. Отварање другог фронта претстоји брзо.

¹ Оригинал, штампани летак, налази се у архиви Војноисторијског института, под рег. бр. 4/1, к. 176.

нирске организације, партијско-политички курсеви, издаване су „Вести“, штампани прогласи Обласног комитета КПЈ.³⁴

Ставови са састанка Обласног комитета КПЈ за Санџак (у Новој Вароши 10. децембра), којем је присуствовао и Едвард Кардељ, Писмо ЦК КПЈ Обласном комитету Партије за Санџак и прогласи Обласног комитета Партије народу Санџака имали су велики значај за даљи развој НОБ-а у овој области.³⁵ Комунисти су, после тога, смелије ликвидирали секташке ставове ради проширења партијске и скојевске организације, omasовљења дотадашњих и стварања нових и већих иартизанских јединица, као и ради решавања других значајних питања за успешан развој НОБ-а у Санџаку.

Непосредно и практично повезивање Обласног комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Санџак, почев од октобра 1941, са Централним комитетом КПЈ и Врховним штабом, пре свега, са другом

³⁴ „Србија у рату и револуцији“, стр. 386—387; Владимир Дедијер, „Дневник“, 1, стр. 62—70; Мирко Чуковић, н. д., стр. 193—200, 212—216, 230—237; Мишо Лековић, стр. 37—54; Богдан Гледовић, „НОП у Санџаку у ирвој години ослободилачког рата“, стр. 50—56.

³⁵ Зборник, том II, књ. 2, док. 82; том I, књ. 16, док. 1; Архив ВИИ, к. 1959, бр. рег. 3/3—14; Мирко Чуковић, н. д., стр. 195—197; Богдан Гледовић, „НОП у Санџаку у првој години рата“, стр. 40—42.

Славна Народноослободилачка војска Југославије сваког дана уништава на хиљаде фашистичких окупатора, ослобађа нове градове и села, пламен народног устанка све се више разгара и у Србији, Војводини и Македонији. Оружани отпор у окупираним земљама, по примјеру Југославије, све више расте. Није далеко дан када ће бити ггокопани за увијек сви планови фашистичких освајача, није далеко дан када ће се славити потпуна побједа над фашизмом.

БРАЋО СРБИ,

Двије трећине Санџака, вароши: Пљевља, Пријепоље, Бијело Поље, Прибој и Нова Варош, очишћени су од окупатора и четничких банди. Напаћени народ Санџака радосно је дочекао Народно-ослободилачку војску, која га је ослободила од највећих патњи и понижења, на које су га метнули издајничке руље Драже Михаиловића и фашистички окупатор. Ни паљења и силовања, ни батињања и убијања нису били у стању да убију вјеру Србима Санџака у праведност Народно-ослободилачке борбе. Четничке разбојничке вође: Лукачевић, Рајилић, Јеловац, Калаит и други, скоро годину и по дана харачили су по Санџаку, пљували на српско име, палили, жарили, убијали најбоље народне синове, прогонили све што је поштено, бацили у међусобни покољ Србе и Муслимане. То су радили за окупатора и за своје пљачкашке циљеве. Данас, они су, презрени од народа, побјегли испред Народно-ослободилачке војске, заједно са својим Дражом, да нађу уточиште код Недића и својих господара Њемаца. Псећи род скупио се под једним кровом.

Титом, и њихов боравак у Ужицу, Санцаку, Фочи и дурмиторском крају, присуство и повремена дејства српских и црногорских партизанских јединица у Санцаку знатно су допринели бржем и успешнијем развоју ослободилачке борбе у овој области.

Међутим, неуспешно и са великим губицима завршио се напад србијанских и санчачких јединица на Сјеницу, 22. децембра 1941. У борбама против муслиманске милиције која се бранила у граду, погинуло је, рањено и заробљено више од 100 партизана. Четничке вође, Бојо Ненадић, Бук Калаитовић, Григорије Божовић, Никола Бојовић, Перо Војиновић, Јован Јеловац, Живко Анђелић и други, то су искористили за јачање четништва у Србији и Црној Гори као и успех немачке офанзиве у Србији, нарочито пораз партизана у борбама за Пљевља и злочине окупатора. Тако су, уз помоћ окупатора, у првој половини 1942. формирали четничке јединице у Санцаку за борбу против НОП-а. Међутим, бројно мале, веома слабе борбене вредности, те су биле неспособне за озбиљније акције против партизана у Санцаку. Иначе, биле су састављене од реакционарних официра и подофицира, финанси, полицијских службеника градских и сеоских нерадника.

Гушећи устанак, окупатор је, уз помоћ домаће издаје, дивљачки настрадао на неборачко становништво у устаничким местима. Убијао је жене, децу и старце у Пљевљима, Црљеницама, Пријепољу, Бабина-

Издајничка избјегличка влада, великосрпска реакција и четнички злотвори мислили су да приграбе плодове наше Народно-ослободилачке борбе, да поврате режим пљачке и насиља, режим главњача, палевина, батина и рогљи. Али наше народне масе, које су пролиле ријеке крви за слободу, уништиће све те њихове злочиначке намјере, и изградиће своју будућност онако како то буду оне хтјеле.

Још се понегде појаве, као пребијена пашчад, поједине бандитске битанге. Зар послије недјела и зала, која су починили, може бити поштеног човјека који жели да их види? Народна освета сручиће се на њих, тешка казна ће постићи све оне који се поведу за њима. Срби Санцака све више пуне редове наше славне Народно-ослободилачке војске. То је њихов пут, то је пут поштених родољуба.

БРАЋО МУСЛИМАНИ,

Ваше ненародне вође су вас бациле у окриље окупатора, ви сте помагали окупатора у борби против своје браће. Ваше вође су биле за то добро плаћене, а ви сте добили много погинулих на Источном фронту, попаљена села и поклане фамилије од стране четника, биједу и мржњу са својом браћом и комшијама. Данас, када је јасно свакоме да се фашистичка Њемачка налази пред сломом, када је великом дијелу Муслимана у Санцаку Народно-ослободилачка војска донијела слободу и спокојство, када стотине Муслимана, заједно са Србима, ступају у редове наше војске, појављују се опет они исти зликовци који су највише криви за зло које је задесило Муслимане, да и даље "УР"ЗУ муслиманске масе против својих ослободилаца — Народно-ослободилачке војске. Окупаторски плаћеници Хусеин Ровчанин, Га-

ма, Јабуци, Дренови, Врањаку, Каменој Гори, Тоцима и другим местима. Италијани су чак бацали у пламен запаљених кућа мајке, са децом у колевкама.

Генерал Пирцио Бироли издао је наредбу да се за једног убијеног или рањеног италијанског официра стреља 50, а за једног подофицира или војника 10 цивила.³⁶ Он је финансирао и наоружавао четнике и муслиманску милицију и употребљавао их као део својих фашистичких трупа.

Почетком фебруара 1942, србијански и санџачки четници, недићевска стража и муслиманска милиција, уз италијанску подршку напали су на слободну територију између Лима и Увца. Шестог фебруара заузели су Нову Варош и принудили србијанске партизанске батаљоне (од који је 1. марта, у Чајничу, формирана 2. пролетерска НОУ бригада) и санџачке партизанске снаге, на десној обали Лима, да се се по великом снегу и температури од -25° повуку на Златар. Затим су се 7/8. фебруара, пребацили преко Лила у Камену Гору, на слободну територију између Лима и Таре, односно на Метљику, Чајнице, које је, 27. јануара 1942, ослободио пљеваљски ударни батаљон „Први де-

³⁶ Зборник, III, 4, док. 188.

љан Лукач и други, са њемачким гестаповцима, покушавају да мобилишу Муслимане у њемачку војску, да својом крвљу и животима плате њихове злочине и њемачких фашистичких разбојника. И док још цури крв са четничких ножева, којима је скоро поклано неколико стотина Муслимана у Вишеграду, они сарађују са четничким вођама Лашићем, Булатовићем Димитријем и другима, за борбу против партизана. Њима још није доста патњи и невоља Муслимана, они хоће њихову пропаст. Наша јуначка војска, која је изашла на крај са много јачим и многобројнијим непријатељима, лако ће уништити и разне Хусеине, са свом багром која се окупила око њих. Ми поручујемо свима да ћемо немилосрдно казнити све Муслимане који пођу са Хусеином и другима против наше војске.

Муслимани Санџака не смију поћи стопама тих зликоваца, они морају поћи стопама поштених Муслимана Санџака, који су већ у редовима партизана, они морају из своје средине ишчистити све туђинске плаћенике.

БРАЋО САНѢАКЛИЈЕ,

Окупатор трпи тешке поразе, али још није побијеђен, треба га са његовим помагачима дотући. Ми морамо помоћи наше савезнике да што прије доживимо час ослобођења. Заборавите на међусобну мржњу, коју је окупатор посијао међу вама, искујте чврсто братство и љубав, који су ваш једини спас. Не слушајте лажи туђинских плаћеника, четничких зликоваца и гестаповских слуга. Ступајте на пут Народно-ослободилачке борбе. Пуните редове наше славне Народно-ослободилачке војске, удрите окупатора и уништавајте народне из-

Велимир Јакић, командант Главног штаба НОВ и ПО за Санџак врши смотру по формирању 4. бригаде

дајнике. Сваки који стоји по страни од Народно-ослободилачке борбе помаже окупатора, иде против свог сопственог народа. Час потпуног рушења фашизма је близу. Под његовим рушевинама наћи ће смрт његови биједни помагачи. Не дозволите да неког од вас нађе иста судбина. Народ Санџака мора својом борбом извојевати достојно мјесто међу народима Југославије. Сви у борбу, сви за побједу!

Живјело братство Срба и Муслимана у борби против окупатора и њихових слугу!

Живјела наша славна Народно-ослободилачка војска и партизански одреди, чедо наших народа, јемство наше срећније будућности!

Живио Врховни штаб Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда.

Живио Врховни командант друг Тито, творац славних побједа над окупатором и његовим слугама!

Живио побједнички англо-свјетско-амерички савез!

Живјела побједоносна Црвена армија, носилац слободе поробљеним народима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

9. новембар 1943. год.

Политички комесар,
Хашимбеговић Селим, с. р.

Командант — пуковник,
Велимир Јакић, с. р.

Чланови штаба:
пуковник Никола Кнежевић, с. р.
Комнен Церовић, с. р.

цембар". Врховни командант Тито је 18. фебруара одао признање Српско-санџачком штабу и свим борцима тих партизанских јединица на велико јунаштво и самопрегор, испољен у повлачењу преко Златара и Лима, које је трајало три дана и три ноћи, а у току којег су вођене тешке борбе против италијанских јединица, четника и муслиманске милиције.³⁷

На слободној територији између Лима и Таре реорганизоване су санџачке партизанске снаге. Формиран је 1. и 2. златарски и Милешевски ударни батаљон, Бјелопољски и Пљеваљски НОП одред, под непосредном командом Главног штаба НОП одреда за Санџак. Први златарски ударни батаљон, састава три чете, имао је, 19. априла, 120 бораца (40 чланова Партије, 11 кандидата и 36 чланова СКОЈ-а); Други златарски ударни батаљон имао је три чете, са 130 бораца (30 чланова Партије, 17 кандидата и 55 чланова СКОЈ-а).³⁸ Милешевски ударни батаљон „Љубиша Миодраговић“ такође је имао три чете, 21. априла чак са 200 бораца (26 чланова Партије, 22 кандидата и 120 чланова СКОЈ-а).³⁹ Постојале су две милешевске партизанске позадинске чете. Пљеваљски НОП одред је имао пет ударних и територијално-позадинских батаљона и две самосталне позадинске чете (укупно, око 1.000 бораца).⁴⁰ Бјелопољски НОП одред имао је такође пет ударних и позадинских батаљона и неколико позадинских чета, укупно око 1.000 бораца, од којих (3. маја) 54 члана Партије, 24 кандидата и 177 чланова СКОЈ-а.

У истом периоду, на ослобођеној територији су радили Обласни комитети КПЈ и СКОЈ-а и четири среска партијска комитета и четири среска НОО (нововарошки, милешевски, пљеваљски и бјелопољски); затим, више основних партијских организација, и више општинских и месних НОО. Успешно су радиле и организације Антифашистичког фронта жена, три среска комитета СКОЈ-а, 40 младинских радних бригада и 41 одбор санџачке народне омладине, која је на ослобођеној територији имала 3.000 чланова. У Новом Пазару постојао је Месни комитет КПЈ за дежевски срез, који је 7. маја издао проглас народу, позивајући га у борбу. У том срезу су радиле три партијске ћелије, четири актива СКОЈ-а и један НОО.⁴¹

Гушећи немилосрдно устанак, италијанске окупаторске, усташке, домобранске, великоалбанске и муслманске квислиншке снаге бомбардовале су, палиле и пљачкале устаничка села, убијале или у интернацију одводиле припаднике и сараднике НОП-а и заробљене устанике, затварале таоце, обнављале органе окупаторске и квислин-

³⁷ Зборник, II, 2, док. 185, 196.

³⁸ Зборник, TX, 1, док. 75.

³⁹ Зборник, IX, 1, док. 63; II, 2, док. 175, 176; I, 16, стр. 13—94.

⁴⁰ Б. Гледовић, н. д., стр. 54.

⁴¹ Архив ВИИ, к. 1990 (Стенографске белешке о НОБ-у у дежевском и штавичком срезу); Зборник, том III, кн>. 1, док. 99, стр. 243; Богдан Гледовић, н. д., стр. 30—32; Данило Јауковић, „Санџак у НОР-у“, ВИГ, бр. 6/1960, стр. 14—17; Мирко Ђуковић, „Санџак у НОБ-у“, Београд 1964, стр. 176. Тако је само у дежевском срезу у међусобном братоубилачком обрачуњу од 22. јуна до децембра 1941. погинуло 402 Србина, 197 Муслимана и 144 Албанаца; у Новом Пазару је убијено 60 Срба и исељено 144 српске породице, спаљено 2.016 српских и 776 муслиманских кућа и опљачкано неколико хиљада оваца, говеда и свиња. Слична ситуација је била и у штавичком и делу сјеничког среза.

шке власти, отварале основне и средње школе, у којима су забрањиване књиге и настава на екавском дијалекту, уводиле италијански језик и фашистичке наставне програме, полазећи од тога да „школе представљају једно од најефикаснијих средстава за фашистичку политику пенетрацију“⁴²

Српски, црногорски и муслимански квислинзи су пружали пуну подршку окупатору и уложили максималне напоре да што више допринесу разбијању оружаног устанка, уништењу и изоловању комуниста од народа. Они су величали фашистичке победе на Источном фронту, клеветали комунисте и ширили разбијачке пароле да је „устанак искључиво комунистичка ствар“, да је „устанак преурањен“, да сад није вријеме за борбу и треба сачекати“, да „смо и сувише преслаби“, да ће цио народ изгинути“, итд.⁴³ У исто време, генерали Пирцо Бироли, Ђовани Еспозито и други италијански команданти, претили су народу већим и тежим репресалијама у местима у којима се буду изводиле акције. Паралелно с тим, италијанске војне команде и тајна полиција (ОВР-а) издавале су специјалне легитимације својим агентима, сарадницима и повереницима који су предводили фашистичке трупе у паљењу и пљачкању устаничких села и откривали и денуцирали сараднике и пријатеље НОП-а. То је био олош који је — према директиви КПЈ и наређењу партизанских штабова — „требало тријевити као губу из торине“.⁴⁴ И док је окупатор пљачкао и палио устаничка села, хапсио, интернирао и стрељао припаднике НОП-а, тај је олош приређивао дочеке и банкете фашистичком окупатору, сакупљао се на његовим спортским приредбама и забавама у клубовима „Ђирколо“, где су била најјача упоришта ОВР-е, и где су се са квислинзима и шпијунима увеселаваили италијански официри.

Јединице окупатора, санџачких четника и санџачка муслиманска милиција нису биле у стању да потисну санџачке партизане и овладају слободном територијом Санџака, без помоћи четничких снага из Србије и Црне Горе. Тако је НОП у Санџаку израстао у значајан војни и политички фактор. Он је уживао подршку народа, имао јаке војне јединице, слободну територију, органе народне власти, политичке и друштвене организације и војно-позадинске установе и јединице.

ТРЕЋА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА

У пролеће 1942. почела је тзв. трећа непријатељска офанзива на слободну територију Санџака, Црне Горе, источне Босне и Херцеговине. Удружене италијанске и немачке окупаторске снаге, са четничким, усташким и домобранским квислиншким оружаним формација-

⁴² Зборник, том III, књ. 1, док. 12, 13, 18, 37, 65, 99; Богдан Гледовић, н. д., стр. 33—49.

⁴³ Зборник, том III, књ. 1, док. 18. и 37.

⁴⁴ Зборник, том II, књ. 5, док. 14, стр. 50—51; изјава Сретена Жујовића Црног на партијској конференцији 3. пролетерске санџачке бригаде, 16. јуна 1942. године (Трећа пролетерска санџачка бригада, зборник сећања, Војноиздавачки завод, Београд 1970, стр. 26—27); Данило Јауковић, нав. прилог, ВИГ бр. 3/1961, стр. 49; Данило Кнежевић, исто, стр. 119—120; Богдан Гледовић, Саветовање у Столицама и НОБ у Санџаку, стр. 143—153.

ма, уложиле су максималне напоре да ликвидирају слободну територију и униште ослободилачки покрет. На територији Санџака налазиле су се италијанска дивизија „Пустерија“, један пук дивизије „Венеција“, један батаљон немачке 717. дивизије, и сада већ организовани санџачки четници, знатни делови српских, црногорских и источнобосанских четника, муслиманска санџачка милиција и албанска квислиншка жандармерија.

Слободна територија Санџака од устанка до прве половине 1942. године била је чврсто повезана са јединственом слободном територијом Црне Горе, југоисточне Босне и Херцеговине — чији је центар био у граду Фочи, где је било седиште Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОП и НОВЈ, с Титом на челу.

Од Саветовања у Столицама до јуна 1942. године (до формирања 3. пролетерске санџачке бригаде), политичка линија ЦК КПЈ у Санџаку је — према оцени Политбироа ЦК КПЈ, Врховног штаба и друга Тита — правилно спровођена.⁴⁵ О томе се у закључцима и одлукама Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба од јуна 1942, о томе се, сем осталог, каже: „У Санџаку се политички, као и у Србији, исправно радило“.⁴¹ Народноослободилачки покрет у Санџаку је јуна 1942. ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Југославије дао 3. пролетерску бригаду. Континуиран развој НОБ-а је створио предуслове за формирање нових и већих формација НОВ и ПОЈ у тој области.

У трећој офанзиви непријатељ је, током априла и маја, усмеравао главна дејства из санџачких гарнизона долином Таре према Чајничу и планини Љубишњи да би пресекао слободну територију Санџака и уништио санџачке партизанске снаге у кањону Таре. Најтеже борбе вођене су у рејону Мојковца, на вододелници између Лима и пехотине и на подручју Косаница — Глибаћи — Мељак — пл. Љубишња. На мојковачком сектору су вођене драматичне даноноћне борбе, у којима су против најопасније непријатељске групације (делова црногорских и санџачких четника, под командом Павла Ђуришића) биле ангажоване главне партизанске снаге Санџака: Бјелополски НОП одред, 1. пљеваљски ударни батаљон „1. децембар“, Милешевски батаљон „Љубиша Миодраговић“ и 4. пљеваљски батаљон. У исто време, дивизија „Пустерија“, делови „Венеције“, санџачки и делови србијанских и босанских четника и муслиманска милиција нападали су Пљеваљски НОП одред, 1. и 3. златарски ударни батаљон и делове Бјелополског одреда на правцима: Пљевља — Чајнице, Пријепоље — Камена гора — Маоче — Косаница, Пљевља — Косаница — Бобово, Бијело Поље — Коврен и Пљевља — Љубишња.

О борбама на мојковачком сектору Главни штаб НОПО за Санџак известио је, 5. маја 1942. Врховни штаб: „После ових великих борби морално стање и борбеност наших јединица је на висини. У овим борбама јуначки се држао цео Бјелополски одред, а такође и Милешевски батаљон који је учествовао у овој борби“. А у другој половини маја, после борби на Каменој гори, Обардама и Марену (где су 2. златарски и 2. пљеваљски ударни батаљон разбили јаке четнич-

⁴⁵ Зборник, том II, кш. 5, док. бр. 14, стр. 50—51.

⁴⁶ Зборник, том III, кш. 3, док. 158.

ке снаге из Србије и Санџака, одбацивши их у долину Лима, уз обострано велике губитке), Главни штаб је известио Врховни штаб: „Морал и борбеност наших батаљона је добар, али смо јако оскудни у муницији“.

Санџачки партизански одреди и батаљони су, без смене и одмора, крајње исцрпљени, водили непрестане борбе за одбрану слободне територије. Услед тешких и исцрпљујућих напора, огромне оскудице у свему, тешке ситуације у Црној Гори, западној Србији и источној Босни, где се четнички покрет све више ширио, те веома снажног и концентричног притиска надмоћних четничких и италијанских трупа, партизанске, јединице су морале да се, крајем маја, повлаче у правцу Љубишње, Таре и Пиве. Њихово даље задржавање на територији Санџака није било могућно. У дотадашњим борбама — почев од јулског устанка, погинули су многи истакнути борци, међу којима Љубиша Миодраговић, Шукрија Међедовић, Добрица Баковић, Милован Јелић, Љубо Бакоч, Марко Секулић, Недјељко Мердовић, Расим Софтић, Драгомир Дивац, Милан Контић, Шућро Мусић, Мухо Диздаревић, Добрило Јовић, Салко Аљковић и Вукоман Анђелић.

Италијански окупатор, четници и муслиманска милиција поступали су брутално са народом. Палили су, пљачкали, убијали људе и уништавали домове. Главни штаб НОПО за Санџак извештавао је Врховни штаб о терору окупатора, четника и муслиманске милиције. У његовом се извештају од 28. маја каже: „Палили су и пљачкали све одреда. Села су опустошена, остала је понека четничка кућа и неколико села до самог планинског масива. Упркос свему томе, народ са слободне територије, остајући доследан НОБ, повлачио се испред непријатеља и склањао у планине, где је гајио наду у брзу партизанску противофанзиву и повратак слободне територије.

Врховни командант друг Тито је одлучио, 31. маја 1942, да и у таквој ситуацији, од санџачких ударних батаљона створи једну ударну пролетерску бригаду, а на окупираној територији да остави мање партизанске јединице и део партијског актива, који ће водити партизанско ратовање и створити услове за нови полет устанка.⁴⁷ Убрзо затим, 5. јуна 1942, формирана је 3. пролетерска народноослободилачка ударна бригада, у рејону Шћепан-Поља.⁴⁸ У њен састав су ушли Златарски батаљон, два пљеваљска, један и по бјелопољски батаљон и Милешевска партизанска чета.⁴⁹ За команданта бригаде је постављен Владимир Кнежевић Волођа, за политичког комесара Велимир Јакић, за заменика команданта Миле Перуничкић, за заменика политичког комесара Воја Лековића, а око 15. јула Рифат Бурџовић Тршо. Бригада је бројала 960 бораца — Срба, Црногораца и Муслимана, сељака, интелектуалаца и радника. Сви су били чланови и кандидати КПЈ и чланови СКОЈ-а. Омладина је чинила 90 посто састава бригаде.

Одмах после формирања, 1. и 3. батаљона и делови 4. батаљона показали су примерно јунаштво и самопожртвовање, али су и претрпели осетне губитке у оштрим борбама против четничких снага Павла

⁴⁷ Зборник, том II, књ. 4, док. 2, 159, 167, 172, 173; том II, 5.

⁴⁸ „Трећа пролетерска“, Зборник сећања, Војноиздавачки завод, Београд, књ. 1, стр. 23—24, књ. II, стр. 407—473.

⁴⁹ Зборник НОР-а, том I, књ. 16, док. бр. 33, 35.

Ђуришића, између доњих токова Таре и Пиве, и успешно извршавали додељени им задатак. У тим борбама су погинули Драгољуб Булатовић, Божидар Милошевић, Крсто Радојевић, Ратомир Лапчевић, Ружа Обрадовић, Радојица Дробњак, Ређе Јакуповић и други борци.

У Грандићима је 16. јуна 1942. одржана прва партијска конференција бригаде, којој је, као делегат ЦК КПЈ, присуствовао Сретен Жујовић Црни, члан Политбироа ЦК КПЈ и Брховног штаба НОБ и ПОЈ. Велимир Јакић поднео је реферат о политичкој ситуацији, а заменици политичких комесара батаљона Јездимир Ловић, Мишо Павићевић, Велибор Љујић, Велимир Пешић, и Владимир Дамјановић о организационо-партијском и политичком раду и стању у батаљони-ма. После дискусије, у којој је учествовао већи број делегата, на конференцији се, као први проблем партијских организација, поставило њихово учвршћење војно-политичка и борбена изградња бригаде, ради њеног пуног оспособљавања за извршење задатака у свим видовима борбених дејстава. Конференција је констатовала да је партијска организација бригаде млада, политички јединствена, идејно чиста и способна да изврши све задатке које јој постави ЦК КПЈ и Врховни штаб. Сретен Жујовић Црни је, поред осталог, пренео учесницима на конференцији да је, према оцени Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба НОБ и ДВЈ, политичка линија СК КПЈ, током дотадашње народноослободилачке борбе у Санџаку, правилно спровођена, што је било од великог значаја за развој НОБ-а у тој области.

Под непосредном командом Врховног штаба, у лето 1942. бригада је у саставу других пролетерских бригада била у борбеном походу за Босанску крајину и учествовала у борбама у Босни, Херцеговини и Далмацији, у биткама на Неретви, Сутјесци и Дрини. Тада су погинули многи истакнути борци и руководиоци, међу којима Рифат Бурџовић — Тршо, Владимир Кнежевић Волођа, Момир Пуцаревић, Живо Љујић, Томаш Жижић, Мирко Пејатовић, Муниб Кучевић, Бранко Радичевић, Бошко Остојић, Вук Мишјевић, Милена Стојадиновић, Владимир Шапоњић, Зорица Борисављевић, Миша Цвијовић и многи други.

* * *

После формирања треће пролетерске бригаде и њеног уласка у састав Ударне групе бригада, која је продрла у Босну, у Санџаку су на окупираној територији остали Обласни комитет КПЈ и пет средњих партијских и скојевских комитета (нововарошки, милешевски, пљеваљски, бјелопољски и новопазарски), са мрежом партијских и скојевских организација — укупно око 200 чланова Партије и СКОЈ-а. Партијске организације су продужиле активност, одржале континуитет НОП-а и партизанско присуство у Санџаку. На територији између Лима и Увца, као војничка целина, мањи одред санџачких партизана, познат под популарним именом Златарска герила, наставио је политичку и војну активност, мада је против себе имао велике непријатељске снаге, па је успео да ликвидира и неколико четничких вођа. Златарска герила је изгубила више бораца, али се стално попуњавала новим, јер је у народу који ју је чувао имала трајно и поуздано упориште. Крајем 1942. у Санџаку се налазило 150 до 200 партизана, углавном чланова КПЈ и СКОЈ-а.

У међувремену црногорски, санџачки и источнобосански четници су, од јануара до 7. фебруара 1943, извршили тежак злочин над Муслиманима у бјелопољском, пљеваљском и прибојском срезу. Сва муслиманска села су спаљена, непокретна имовина уништена, а покретна опљачкана. На најокрутнији начин је убијено и заклано, према непотпуним подацима, око 3.000 Муслимана, жена деце и стараца. Сви ти злочини извршени су у оквиру програма Драже Михаиловића, који је јавно формулисан 20. децембра 1941. С друге стране, у време тих трагичних догађаја, санџачка муслиманска милиција, под командом Сулејмана хоџе Пачариза, Хасана Звиздића, Хусеина Ровчанина, Ђамила Хасанагића, Илијаза Добарџић, Сељина Љуковића, Хамдије Кријештереа, Ђазима Сијарића и других, иако је имала неколико хиљада добро наоружаних милиџаца у Бродареву, на Металци, Коморану, Хисарџику и другим местима, била је потпуно пасивна, не покушавајући да спречи покољ муслиманског становништва. Међутим, заједно с албанским квислинзима, током фебруара, априла, маја и јуна 1943, та иста милиција је запалила готово сва српска села у штавичком срезу и велики део српских села у срезovima милешевском, сјеничком и дежевском, а људе, жене, децу и старце побила и поклала на зверски начин.

**НАРЕЂЕЊЕ ШТАБА ДРУГОГ УДАРНОГ КОРПУСА НОВЈ ОД
15. ДЕЦЕМБРА 1943. ГОД. ГЛАВНОМ ШТАБУ НОВ И ПО ЗА
САНЦАК О СТАВЉАЊУ ТРЕЋЕ САНЦАЧКЕ БРИГАДЕ ПОД
ЊЕГОВУ КОМАНДУ И О ВРШЕЊУ ДАЉИХ АКЦИЈА
НА ТЕРИТОРИЈИ САНЦАКА**

ШТАБ II УДАРНОГ КОРПУСА

НОВЈ
бр. 279
15 децембар [194]3
10.30

ГЛАВНОМ ШТАБУ НОВ И ПО ЗА САНЦАК

Примили смо ваш извјештај од 12 децембра 1943 год. и на исти вам одговарамо:

1. — Са IV Санџачком бригадом и италијанском бригадом, која се налази код вас, остаћете сјеверно од комуникације: Пријепоље — Ђурђевића Тара, нападати њемачке колоне, рашчишћавати терен од четничких банди и вршити мобилизацију за вашу бригаду.

2. — Повежите се са III Санџачком бригадом и узмите је под своју команду, јер смо ми јавили Врховном штабу да она не може поћи за Србију. III Санџачка бригада ће остати на комуникацији: (западно) Пљевља — Шаховићи са циљем дејства на тој комуникацији, чишће-

Трећа пролетерска санџачка бригада је, са 1. пролетерском и 3. крајишком, била у 1. пролетерској дивизији. Крајем априла и почетком маја 1943, дивизија је разбила и делимично уништила делове италијанске дивизије „Тауринензе“ (чије је седиште било у Пљевљима) и преостале четничке јединице из Црне Горе, Санџака и југоисточне Босне, и ослободила западни Санџак. Тиме су створени повољни услови за нов полет народноослободилачке борбе у Санџаку. Народ је одлично примио борце пролетере. Настали су веома добри услови за мобилизацију нових бораца и попуну пролетерских и ударних бригада. На слободној територији поново су успостављени месни, општински и срески народноослободилачки одбори, команде места и партизанске страже. Трећа пролетерска бригада је попуњена, па је 15. маја имала око 900 бораца и старешина. Врховни штаб, са другом Титом, налазио се у селу Ђурђевића Тари, а Извршни одбор АВНОЈ-а у селу Левер-Тари, на слободној територији пљеваљског среза.

Наступајући кроз Санџак, Трећа бригада је водила борбу (23. априла) у рејону Горњег Села и Врањег брда против Италијана и четника и одбацила их у Пљевља. Три дана касније, у рејон Крупице, разбила је два четничка корпуса, јачине око 1.200 четника, а 28. априла ликвидирала четничке снаге на Коврену. После тога је избила на линију Барице — Стожер — Коврен и водила врло тешке борбе, од 3. до 5. маја, на простору Крупице — Стожер — Сњијежница — Барице про-

ња западног и јужног Санџака од четничких банди и садејства јединица III Дивизије, са којима има везу.

3. — У случају да непријатељ отступи са правца: Пљевља — Тара и из Пљеваља, ваш задатак је да одмах упаднете у Пљевља и растјерате четничко-муслиманске банде, које ће остати као једина власт у тим крајевима послје одласка Њемаца.

4. — Италијанску бригду, која се налази код вас, употребљавајте заједно са вашим јединицама и старајте се о њој као о вашим јединицама. Италијанске рањенике додајте италијанској бригади да она о њима води рачуна, но с тим да одговорност за те рањенике прима те ви.

5. — Развијте обавјештајну и извиђачку службу и достављајте нам редовне извјештаје о покрету непријатељских трупа.

6. — Нападајте њемачке колоне, а нарочито њихове коморе и у случају да дођете до неког њемачког заробљеника, одмах га упутите преко III Бригаде овоме Штабу. Свакако дођите до неког њемачког заробљеника, јер то од нас тражи Врховни командант маршал Тито. Издајте наређење јединицама да по сваку цијену дођу до неког заробљеника, јер то од нас траже савезничке мисије, које се налазе код нас...

7. — Одржавајте везе са свима вама сусједним јединицама и обавјештавајте их о ситуацији на вашем сектору, но од њих тражите да и оне вас обавјештавају и те извјештаје преносите нама.

тив нове четничке групације, која је бројала 2.300 четника. Ту групацију су, под командом мајора Зарије Остојића, сачињавали Дрински корпус, Романијски корпус, Бјелопољска бригада, Чајничка бригада, два јуришна батаљона Павла Ђуришића и Голијска четничка бригада из Србије. Бригада је од 3. до 5. маја, уз обострано велике губитке, разбила и те непријатељске снаге, чија се главнина повукла према Мојковцу и Колашину, где се налазио и Дража Михаиловић. У тим борбама бригада је заробила и команданта четничког Дринског корпуса капетана Баја Никића. Међутим, и она је претрпела велике губитке. Погинули су Милош Цвијовић, Божо Остојић, Павле Миликић, Момчило Вучетић, Павле Радовић, ЈБубомир Остојић, Момчило Ковачевић и други борци и руководиоци.

Од 7. маја, према наређењу штаба 1. пролетерске дивизије, 1. и 5. батаљон су избили на комуникацију Пљевља — Пријепоље, у рејон Јабуре и Михајловице. Пресекли су комуникацију Пљевља — Пријепоље и прекинули везу између италијанских гарнизона у Пљевљима и Пријепољу и водили борбе против италијанског 3. алпског пука цивизије „Тауринензе“. У исто време, 2. батаљон држао је положај на линији Коријен — Матаруге и затворао правац Пљевља — Бијело Поље, а 4. батаљон на простору Коврен — Павино Поље — Шаховиће. За то време 1. пролетерска бригада избила је на линију Окладе — Цер — Лепенац — Прошћење, па на комуникације Бијело Поље — Бродарево, а 3. крајишка бригада на леву обалу Лепешнице и Равне Ријеке, где су вођене борбе против окупатора и домаћих издајника.

8. — АВНОС за Санџак се налази код нас и ми ћемо га пребацити на правац: Мојковац — Шаховићи.

9. — У случају да непријатељ одступи од Таре, упутите једну вашу јединицу која ће покупити материјал око Таре.

Непријатељ није подузео никакве јаче офанзивне операције у правцу јужног Санџака, већ су јединице III Дивизије у садејству са III Санџачком бригадом очистиле комуникацију: Шаховићи — Коврен, а IV Пролетерска бригада је повратила Бијело Поље и избила до Бродарева. У Бијелом Пољу је убијено и заробљено више од 100 усташа и четника и заплијењено око 60 пушака. Њемцима су нанијети губици на просторији: Павино Поље — Граб. Од правца: Подгорица — Пећ, Никшић нема никаквих покрета, нити су ти гарнизони појачани. Група мајора Стругара (Нико Стругар, тада заменик команданта Четврте пролетерске бригаде) је између 1. и 6. ов. мј. разбила једну њемачку и једну четничку колону на комуникацији: Подгорица — Цетиње и том приликом убијено је више од 300 Њемаца и четника, а заплијењено: 3 бацача, 2 п. митраљеза, 3 машинске пушке и неколико револвера.

И у Црној Гори су четници, због присуства њемачких снага и њемачке нове офанзиве, почели дизати главу, но наше јединице енергично разбијају те бандите, који су иначе деморалисане.

Ви не смијете дозволити да четничке банде дигну главу, већ према истима морате бити немилосрдни.

БРИГАДА У БИЦИ НА СУТЈЕСЦИ

По наређењу немачке Врховне команде, удружене немачке, италијанске, усташке и домобранске снаге (117.000 војника) предузеле су 15. маја 1943, нову офанзиву против Главне оперативне групе, која је са 19.000 бораца дејствовала на територији Санцака, Црне Горе, Херцеговине и источне Босне. Циљ непријатеља је био да окружи и уништи Главну оперативну групу (1. и 2. пролетерску, 3. ударну и 7. банијску дивизију) Врховни штаб и ЦК КПЈ на простору између Таре, Пиве и Дурмитора. У исто време, немачке трупе су добиле задатак да са становништвом поступају безобзирно и немилосрдно, да разарају насеља, узимају све залихе хране и сваку могућност за живот и дејства НОВЈ, да све становништво на слободној територији сматрају комунистима, и да према њему поступају као према комунистима, да стрељају на лицу места све заробљенике, да хапсе и одводе народ у концентрационе логоре. Народу на слободној територији запретила је опасност од потпуног уништења.

Рано ујутру, 15. маја 1943, немачка 1. брдска дивизија предузела је напад на положаје 1. пролетерске и 3. крајишке бригаде, између Мојковца, Бијелог поља и Бродарева, а италијански 3. алпски пук дивизије „Тауринензе“ од Пљеваља и Пријепоља на положаје 3. пролетерске (санџачке) бригаде, у рејону Михајловица и Јабука. У наредним борбама у Санцаку, на положаје 3. пролетерске бригаде нападали су не-

Јединице Комског НОП одреда, користећи то да су четници почели измиљивати из грмена, ухватили су мајора Величка Бојовића, команданта четничког Комског корпуса са своја два помагача.

25. ов. мј. ћемо формирати VII Црногорску бригаду,⁵ која ће истина бити мала, но нама су данас такве бригаде потребне.

Подигните мост на Пренђане, да би у случају потребе могли користити. Наш основни задатак је данас дејствовати маневарски и тући непријатеља на комуникацији, да би касније искористили слабости непријатеља и поново успоставили слободну територију Санцака, коју смо раније држали. Нас не смије збунити ова ситуација, јер ћемо ми послје одласка њемачких трупа моћи много лакше да се обрачунамо са домаћим изродима, него што смо то урадили послје доласка наших јединица из Источне Босне у Санџак.

Извјештаје нам шаљите преко јединица III Дивизије, и обавјештавајте нас што чешће о ситуацији.

С другарским поздравом

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,
Митар Бакић

(М. П.)

Командант
генералмајор,
Пеко Дапчевић

⁵ Види том III, књ. 6, док. бр. 190.

мачки 724. ловачки пук (ојачан 2. батаљоном 734. пука) немачке 104. ловачке дивизије са линије Бродарево — Пријепоље, италијански 4. алпски пук дивизије „Тауринензе“ са линије Отиловићи — Потпеће, и бугарски 61. пешадијски пук на правцу Стожер — Пренђани — Тара. Тако је 3. пролетерска бригада примила, истовремено, снажан удар десетоструко бројно и технички надмоћнијег непријатеља, којег је масовно и стално подржавала авијација и артиљерија. Зато је била принуђена да, по цену великих жртава и огромних напора, води неравне и веома тешке даноноћне борбе. Бригада је 15. маја држала положаје на линији Потпеће — Мијаковићи — Михајловица — Јабуга — Камена гора — Коврен — Граб — Лековина. Имала је 933 борца, наоружана са 600 пушака, 51 пушкомитралезом, 13 тешких митраљеза, 4 минобацача и 2 противтенковска топа.

После жестоких борби против 1. брдске немачке дивизије (која је 17. маја заузела Шаховиће), 3. крајишка бригада се повукла 19. маја на линију Вашково — Стожер, а 1. пролетерска, у рејону села Вруља. У исто време, 3. пролетерска (санџачка) бригада, услед јаког притиска и надмоћности непријатеља, повукла се са комуникације Пљевља — Пријепоље на линију Коврен — Блишково — Слатка, лева обала Ћехотине — Катабун (к. 118) — Коријен. Тада су јаке снаге немачке 1. брдске дивизије, немачке 104. ловачке дивизије, легионарске 369. дивизије и италијанске дивизије „Тауринензе“ концентрично наступале од Мојковца, БЈаховића, Пријепоља, Пљеваља и Бољанића ка Тари и планини Љубишњи. Да би се задржао њихов продор и ојачала одбрана 1. пролетерске дивизије, 7. банијска дивизија и 3. далматинска бригада су 17. маја поселе положаје на линији Мијаковци — Потпеће — Влаховићи — Крушево — Хоћевина — Брвеница — Градац, ради одбране праваца Пљевља — Косаница и Бољанићи — Градац — Љубишња. Међутим, због критичне ситуације на фочанском фронту, хитно су упућене (19/20. маја), под командом штаба 1. пролетерске дивизије, ка Челебићу и Фочи. Тамо је 21/22. маја упућена и 3. крајишка бригада. Тако је, силом прилика 3. пролетерска санџачка бригада преузела све положаје 1. пролетерске дивизије, на које су од 21. маја нападали ојачани немачки 724. пук и бугарски 61. пешадијски пук (од којих је генерал Литерс образовао групу „Лудвигер“, под командом команданта немачке 104. ловачке дивизије).

Задатак те групе је био да наступа између Таре и Пријепоља. На положаје 3. пролетерске бригаде нападао је и италијански 4. алпски пук. Те су снаге наступале са линије Отиловићи — Шаховићи, између Таре и источно од комуникације Пријепоље — Пљевља — Ђурђевића-Тара. Бригада је до 23. маја, у оштрим и непрекидним борбама на Зеленој стени, Зекином брду и Катабуну и у долини Ћехотине, одолевала нападима немачког 724. пука и италијанског 4. алпског пука. При том се постепено повлачила према Косаници и реци Тари. Пошто су овладали комуникацијом Пљевља — Шаховићи и долином Ћехотине, немачки 724. пук и италијански 4. алпски пук наставили су нападе на положаје бригаде. Како се може видети из извештаја њихових штабова, у току 26. маја „сукобили су се у зони Селишта са јаким партизанским снагама, наоружаним многобројним аутоматским оружјем“. Следећег дана, непријаљ је продужио напад, па је 28. маја, после оштрих борби италијански 4. алпски пук продоро на линију Зелено борје — Станченаско брдо, где је заустављен „жилавим против-

Драгољуб Обрадовић, комесар батаљона, Магда Друловић, четна болничарка; Чедо Друловић, командант 4. бригаде, Дуња Друловић (стоје) и Ната Пејановић (доле)

дејством аутоматског оружја и минобацача" 3. пролетерске бригаде. Пошто је „савладао противнички отпор у Тулову", немачки 724. пук је тог дана заузео Варине и Мучањ. Због тога је бригада добила наређење Врховног команданта да се повуче на леву обалу Таре. Тако је, сутрадан (29. маја) италијански 4. алпски пук овладао Боравцем и Зеленим борјем, а немачки 724. пук је избио на Црни врх (тг. 1544), а затим, 30. маја, на реку Тару. Бугарски 61. пук је наступао преко Стожера, Крупица и Пренђана и 30. маја избио на реку Тару.

Према наређењу Врховног команданта, бригада се 28/29. маја пребацила, код Ђурђевића-Таре, на леву страну Таре. У току 29/30. маја посела положаје у рејону Жабљака и Доброг Дола. Њен 4. батаљон држао је положаје на линији Терца — Подгора — Ногорје, 5. батаљон — Чупчије, Штулац и Босачу, 1. батаљон — Мотички гај — Развршје — Јаворовача — Питомине, 2. батаљон — Добри До на југозападним падинама Дурмитора. Задатак бригаде је био да са тих положаја упорно брани све правце који из долине Таре и рејона Жабљака изводе ка Пиви и Сутјесци. Десно од ње држала је положаје 5. црногорска пролетерска бригада на реци Комарници.

Тада је за политичког комесара бригаде постављен Божо Милетић (из 1. пролетерске бригаде), за заменика команданта Момчило Станојловић (командант 3. батаљона 1. пролетерске бригаде), за заменика комесара бригаде Воја Лековић, (члан Обласног комитета КПЈ за Санџак) и за руководиоца политодјела бригаде Драгослав Ђорђевић Гоша (из 2. пролетерске бригаде). Командант бригаде остао је и даље Велимир Јакић, а начелник штаба Жарко Видовић. Велике и неправилне кадровске промене су и у свим штабовима батаљона. У тако тешкој и критичној ситуацији, такве и толике промене, биле су непотребне. Са тим пре што су батаљони бригаде, под руководством другова, који су, у дотадашњим дванаестомесечним борбама, заједно са бригадом стекли богато и драгоцено ратно искуство, замењени су новим друговима, и то углавном из других бригада и партијских руководстава са терена Санџака. Нема сумње, стари у бригади и способан кадар боље и сигурније би командовао у предстојећим, по бригаду судбоносним бојевима. Према томе, смена је била погрешна, а проишласла је, управо, као тежак наставак неправилне кадровске политике која је вођена после погибије Рифата Бурџевића — Трша. Она је настављала, као таква све до јуна 1944. године. У том периоду у бригаду су, поред њених способних и борбених кадрова (од којих су многи, иако првоборци и предратни комунисти, храбро гинули као борци, десетари, водници или заменици командира чета), постављани кадрови из других бригада.

Бригада је 3. јуна привремено ушла у састав 3. ударне дивизије, која је штитила Централну болницу и знатно омогућавала главним снагама Главне оперативне групе да се пробију из непријатељског обруча на Сутјесци и Зеленгори. Тада је генерал Литерс, командант свих немачких снага у бици на Сутјесци, наредио немачкој 1. брдској дивизији да што пре продре на реку Пиву. Тако су неупоредиво бројне и технички надмоћније снаге немачке 1. брдске дивизије, уз снажну и масовну подршку авијације и артиљерије, предузеле 3. јуна напад од Жабљака и Подгоре на положаје 3. пролетерске бригаде. Њени батаљони су спремно дочекали и те немачке нападе, јер су били чврсто решени да бране положаје по сваку цену и да задрже немачки продор према Пиви и Сутјесци. Брзо су се распалсали жестоки и драматични бојеви на Дурмитору, у коме су положаји на Ногорју, Куку, Малом и Великом шућуцу прелазили више пута из руку у руке. Вођене су борбе прса у прса. Батаљони су трпели велике губитке. Тако је на Малом шућуцу, само у току једног дана, 2. чета 4. батаљона, са својом командом чете, била преполовљена. Имала је 22 погинула и тешко рањена друга.

Под таквим је условима 3. пролетерска бригада све до ноћи 8/9. јуна чврсто бранила дурмиторске положаје и везивала на свом одбрамбеном фронту немачку 1. брдску дивизију. У исто време, 5. црногорска бригада пружала је снажан отпор надмоћнијим непријатељским снагама на реци Комарници, југоисточно од Дурмитора, док су се главне снаге Главне оперативне групе, са Врховним штабом, успешно пробијале из непријатељског обруча преко Сутјеске ка Зеленгори. Ситуација је и раније захтевала да 3. ударна дивизија што пре крене на Сутјеску за главним снагама Главне оперативне групе, или да се, у духу одлуке Врховног команданта од 3. јуна, пробије у Санџак и тако хитно и на време извуче испод удара далеко надмоћнијих

непријатељских снага. Ситуација 3. дивизије, све се више погоршавала. Време је постало најпресуднији фактор. А оно је, с обзиром на десетоструку бројну и техничку надмоћност, већу покретљивост, исхрану и опремљеност, било на страни немачких трупа. Напоредо са тим, велики губици и замор свих јединица 3. дивизије, слабо снабдевање храном, слаба одећа и санитетско збрињавање, а нарочито контрадикторне одлуке и наређења о правцу њеног пробоја (у Санџак или за главним снагама на Сутјесци, на Љубишњу или према Сињајевини и Голији), ишле су на рuku непријатељу.

Под снажним притиском немачке 1. брдске дивизије и немачке авијације, бригада се повлачила, у току ноћи 8/9. и 9. јуна, преко реке Сушице и Пивске планине, као заштитница 3. дивизије и Централне болнице. Ноћу 9/10. јуна прешла је реку Пиву (преко новосаграђеног и viseћег моста код Горњег Крушева и Чокове луке) и, навече 10. јуна, приспела на Вучево, где су већ биле стигле остале јединице 3. дивизије. Међутим, непријатељ је тога дана — немачка 7. СС-дивизија „Принц Еуген“, немачки 118. ловачка дивизија, немачка 1. брдска дивизија, немачки пук „Бранденбург“, италијанске дивизије „Ферара“, „Тауринензе“ и група „Изака“, бугарски 61. пук и домобранска 4. бригада — чврсто затворио обруч око 3. ударне дивизије, која је имала око 1.000 до 1.800 бораца, који су бранили 4.000 рањених и болесних. Обруч је био кружно и потпуно затворен на линији Пива — Дрина — Сутјеска — пл. Маглић — с. Мратиње — р. Пива. Тај се обруч убрзо узбрзо знатно сузио у долини Сутјеске, на линији Кошур — Крекови — Озрен — Вилењак — Суха — Пријевор — Погледало — Кошур. Пошто је спремио смртоносан загрљај 3. дивизији и проценио да су у окружењу, у долини Сутјеске, наше главне снаге, „да се међу њима налази и Тито“, и да је баш тада дошла „последња фаза и час потпуног уништења Титове војске“, генерал Литерс је, 10. јуна у 18.25 часова, издао наређење трупама да „ниједан човек способан за војску не сме жив напустити обруч“. А обруч је тога дана био затворен око 3. дивизије.

Бригада је, као и остале снаге 3. дивизије, била изнурена великим напорним борбама. Упркос свему, она је морала по цену нових и огромних губитака и натчовечанских напора, са 5. црногорском бригадом, 1. далматинском бригадом и Мостарским батаљоном 10. херцеговачке бригаде (под командом штаба 3. дивизије), да савлада нове, знатно веће непријатељске снаге, планинско и тешко проходно земљиште, и изврши пробој из непријатељског обруча. Уместо да је одмах кренула са Вучева, као и 7. банијска дивизија, она је и даље, под снажним ударима немачке авијације, од 10. до 12. јуна водила оштре борбе на положајима Пољана — Попратиште — Погледало — Кикало — Локве — Дрнечиште — Драгош-седло — лева обала Перућице против јаких 7. СС-дивизије, 1. брдске дивизије, као и других јаких непријатељских снага, које су нападале од Маглића, Вучева и из долине Сутјеске.

Рано ујутро 13. јуна, бригада је, на одсеку Равно борје — Тјентиште, прешла реку Сутјеску и напала на висове према Усовачком потоку, Крековима, Озрену, Тисовом брду, Плећу (к. 1349) и Вилењаку на којима су држале положаје јаке снаге немачке 118. ловачке дивизије и 7. СС-дивизије. Тога дана на немачке положаје заједно су нападали, гинули и јуришали батаљони 5. црногорске бригаде, 3. бригаде

и 2. батаљон 1. далматинске бригаде. У јуришима на Крекове херојски је погинуо и легендарни командант 3. ударне дивизије Сава Ковачевић. У борбама су целог дана учествовали и сви покретни рањеници. Четврти и 1. батаљон 3. пролетерске бригаде нападали су на Крекова, 2. батаљон на висове између Крекова и Усовачког потока, а 5. батаљон на левом крилу бригаде између Усовачког потока и Казана (к. 1034), у правцу Ластве, Плећа и Вилењака.

На положајима свих јединица 3. дивизије борбе су се водиле на живот и смрт. Смењивали су се јуриши, гинули су, храбро и без узмака, борци и руководиоци, рањеници и болесници. Тако су се све јединице ове славне дивизије саме пробијале, без ичије помоћи, временски и просторно удаљене од свих других снага НОВЈ. Оне су часно и до краја браниле рањенике и настојале да се пробију из непријатељског обруча и споје са снагама Главне оперативне групе Врховног штаба. Али су у тим покушајима тога дана — 13. јуна, на Сутјесци, биле преполовљене. Јаке снаге немачке 118. ловачке дивизије и 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ прво су сломили око подне све нападе 3. дивизије, а затим су је, концентричним противнападима, од Маглића, Вучева и Поповог моста разбиле на Сутјесци.

После тога, преполовљене и проређене јединице 3. ударне дивизије, користећи непосредне међупросторе, пробиле су се, по деловима, групно и појединачно у Црну Гору, Санџак, источну Босну и Херцеговину. Пробијале су се под тешким условима, са једином жељом и циљем да се што пре извуку из непријатељског обруча, да дођу на територију на којој ће наћи бар мало одмора и хране, да се састану са преживелим друговима и наставе борбу до коначне победе. Тако се и главнина 3. пролетерске (санџачке) бригаде, са штабом бригаде, пробила у Санџак. А њен проређени 5. батаљон и мање групе и појединци из других батаљона пробили су се у источну Босну, где су се спојили са главним снагама Главне оперативне групе.

У бици на Сутјесци, 3. пролетерска (санџачка) бригада је претрпела веома тешке губитке. Погинула су 282 њена борца и руководиоца. Број рањеника био је већи. На бојишту Сутјеске, 13. јуна, јуначки су погинути политички комесар бригаде Божо Милетић, заменик команданта бригаде Момчило-Мома Станојловић, Милован Прековић, Александар Вуксановић, Слободан Тузлић, Војин Дробњак, Војислав Булатовић, Владимир Шапоњић, Слободанка Тановић, Бранко Радичевић, Бошко Остојић, Радомир Јањушевић, Радисав Јушковић, Драгоје Кујовић, Миле Пурић, Миле Даниловић, Ђока Зечевић, Јован Шљиванчанин, Наташа Стевовић, Каја Караматијевић, Милан Лашић, Бранко Пођанин, Миладин Трипковић, Радоман Мрдак, Милун Ћосовић, Петар Журић, Вукадин Кастратовић, Милосав Ћерић, Мурат Делић, Ристо Рајић, Мирко Шалипуровић, Славко Колашинац, Владе Томовић, Средо Новаковић, Видоје Јокнић, Драго Ђерковић, Јово Каурин, Ђурађ Ивић, Станко Дерета, Јулијан Стипишић, Анте Роџа, Фране Босна, Роко Мартиновић, Нада Јуришић, Јуре Божитковић, Стјепан Божитковић, Иво Скрачић, Антон Дујмовић, Никола Роквић, Митар Радић, Симо Писарић, Милоје Зекавчић, Страјо Милошевић, Божо Контић, Милија Кнежевић, Михаило Осојић, Асим Филић, Марин Нинчевић, Цветко Кеџман, Никола Јовић, Љубиша Бучевац, Богдан Гујаничић, Радован Гујаничић, Војо Суботић, Перо Бероња, Александар Пејовић, Душан Бајчетић и многи други.

Тако је 3. пролетерска (санџачка) бригада је у бици на Сутјесци, од 15. маја до 15. јуна, водила најтеже и најдраматичније борбе, претрпела највеће губитке, поднела највеће напоре и извршавала најтеже и најжуманије задатке на свом борбеном путу у току рата. Због тога је, указом Председника Републике и Врховног команданта оружаних снага СФРЈ маршала Тита, одликована Орденом народног хероја.

Средином јесени 1943, у Санџаку су се прикупиле четничке снаге из Санџака, Црне Горе, Србије и источне Босне (укупно 3.000 четника), са циљем да ту област претворе у војну и политичку базу за борбу против НОП-а.⁵⁰ Истовремено су се италијанска дивизија „Тауринензе“, немачка 118. ловачка дивизија и 83. пук дивизије „Венеција“ повукле из Санџака, па су четници, средином септембра, заузели Нову Варош, Пријепоље и Бијело Поље и прикупили се у непосредној околини Пљеваља да би их заузели, а у Прибоју су заједно стационарирали са италијанским окупационим трупима из састава дивизије „Венеција“.⁵¹ У то време, променили су свој став према Муслиманима, с намером да их неутралишу и увуку у своје редове да се заједно борбе против НОВЈ.⁵² У таквој ситуацији, плашећи се нових злочина од стране четника већина припадника муслиманске милиције била је против сарадње са четницима, иако су њихови команданти (Хусеин Ровчанин, Селим Јуковић, Ђазим Сијарић, Ђамил Хасанагић, Сулејман Хоџа Пачариз и др.) пактирали са Немцима и са четницима, јавно на зборовима назвали „партизане пљачкашима и говорили да су четници бољи од партизана“.⁵³ Немачка 118. ловачка дивизија до 13. септембра напустила је Бродарево, Пријепоље, а 18. септембра и цео Санџак, пошто је у Пљевљима предала власт муслиманској квислиншкој милицији.

Усташка Независна Држава Хрватска, после капитулације фашистичке Италије, заносила се претензијама да, уз помоћ санџачких усташа, санџачке муслиманске милиције, великоалбанских оружаних формација и њемачког окупатора, са својим трупима поседне цео Санџак, и да га тако укључи у НДХ. Разлози којима су се њени управљачи руководили у тој својој намери, лепо се виде из њихових докумената, где се каже, сем осталог: Србији би „губитак Санџака онемогућио излазак на Јадранско море и припајање Црне Горе Србији, чиме би српске тежње за Јадраном постале неостварљиве“;

— „припајањем Санџака Хрватској остварују се нове могућности успоставе краће везе са Солуном, која би ишла од Загреба и Сарајева преко Санџака на Косово и на железничку пругу Скопље — Солун;

— великоалбански шовинисти су „безувјетно противни припајању Санџака Србији, и желе питање Санџака ријешити у заједници са НДХ“; министар унутрашњих послова „Велике Албаније“ Џафер

⁵⁰ Зборник, том XII, књ. 3, док. 164; том XIII, кш. 3, док. 99, 100; том III, књ. 5, док. 220.

⁵¹ Зборник, том I, књ. 16, док. 33; том XIV, књ. 3, док. 11, 21, 32, 42.

⁵² Зборник, том I, књ. 16, бр. 33, 39, 48, 50, 60, 69, 73, 74, 78, 80, 85, 87; Исидор Буковић, „Прва шумадијска бригада“, Београд 1982, стр. 224—228.

⁵³ Зборник, том I, кш. 16, док. бр. 33; Архив ВИГ, к. 153 б, 37/1, Ф-9.

Дева и главар тзв. Косовског вилајета Аћиф Блута изјавили су, на седници албанске квислиншке владе у Тирани, „да би Санџак у цијелости требало предати Хрватској, или га подијелити између Албаније и Хрватске“.

*ОСЛОБОЂЕЊЕ САНЦАКА 1943. ГОДИНЕ —
ПРВО ЗАСЕДАЊЕ ЗАВНОС-а*

У таквој ситуацији, по наређењу врховног команданта НОВ и ПОЈ Тита, формиран је 10. септембра 1943, 2. ударни корпус од 2. пролетерске и 3. ударне дивизије, са задатком да дејствује у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини. За команданта корпуса постављен је генерал-мајор Пеко Дапчевић и за политичког комесара Митар Бакић.

Друга пролетерска дивизија (2. пролетерска, 3. пролетерска и 2. далматинска бригада) оријентисана је према Санџаку и Србији, а 3. ударна дивизија према Црној Гори и Херцеговини. За команданта 2. пролетерске дивизије постављен је потпуковник Љубодраг Ђурић и за политичког комесара Слободан Пенезић Крцун.

Због свог војностратегијског положаја, Санџак је добијао све већи значај у стратегијским плановима Врховног штаба НОВ и ПОЈ. По-

**ИЗВЕШТАЈ ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО ЗА САНѢАК ОД 23. ДЕ-
ЦЕМБРА 1943. ГОД. ШТАБУ ДРУГОГ УДАРНОГ КОРПУСА НОВЈ
О НЕПРИЈАТЕЉСКИМ СНАГАМА У САНѢАКУ, И О СТАЊУ И
РАСПОРЕДУ СВОЈИХ ЈЕДИНИЦА И ИТАЛИЈАНСКЕ ДИВИЗИЈЕ,
„ГАРИБАЛДИ“¹**

ГЛАВНИ ШТАБ
НАР. ОСЛОБ. ВОЈСКЕ И П. О.
ЗА САНѢАК
23-ХИ-1943 год. — 11 час.

ШТАБУ II УДАРНОГ КОРПУСА

1) Подаци о непријатељу:

У Пљевљима се налази мали гарнизон Нијемаца са четницима заједно. Према посљедњим подацима у Пљевљима нема више од 400 Нијемаца. У Пријепољу је већи гарнизон. Од назад два дана од Пријепоља за Пљевља нијесу пролазиле нове њемачке трупе. Говори се да се очекује пролазак још двије њемачке дивизије.

Колико је њемачких дивизија прошло и које су по имену, и поред сталног упућивања у Пљевља, нијесмо могли сазнати. Предузето је убацивање једног човјека ради организације об. службе унутра. Према разним извјештајима, који су говорили да су прошле од двије

¹ Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 44—6, к. 391 А.

четком септембра, 2. пролетерска бригада је, са штабом 2. пролетерске дивизије, стигла из источне Босне у западни Санџак. Трећа пролетерска бригада се у то време налазила у Крупицама, код Пљеваља, где је 15. септембра (под командом новопостављеног штаба) ушла у састав 2. пролетерске дивизије.⁵⁴

Пошто су поразиле јаке четничке снаге у рејону Коврена и околини Пљеваља, а муслиманску квислиншку милицију у Пљевљима разоружале без борбе, 2. и 3. пролетерска бригада ослободиле су Пљевља 22. септембра, где су заплениле веће количине оружја, муниције и животних намирница. Ту је у бригаде одмах добровољно ступило 400 нових бораца.⁵⁵ У следећим борбама, бригаде су између Таре и Увца разбиле и делимично уништеле бројне четничке снаге из Санџака, Црне Горе и Србије, и ослободиле Пријепоље, 25. септембра,⁵⁶ Бијело Поље 29/30. септембра,⁵⁷ Нову Варош 12. октобра,⁵⁸ а делом снага учествовале су и у борбама код Колашина и у ослобођењу Бе-

⁵⁴ Зборник, том I, књ. 16, док. 35; том II, књ. 1, стр. 350.

⁵⁵ Исто, док. бр. 38, 41.

⁵⁶ Исто, док. бр. 40.

⁵⁷ Исто, док. бр. 45.

⁵⁸ Зборник, том III, кш. 5, док. 71, 86, 99, 100; том I, књ. 16, док 41, 45.

до 6 дивизија, изгледа да је највјероватније да су до сада прошле 4 дивизије, јер за тај број има највише изгледа према броју моторних возила и колона, које су осмотрене од Пљеваља за Чајничке.

У Пљевљима је њемачка команда издала наређење да ће бити најстрожије кажњени сви они, који преносе алармантне вијести, да Нијемци пролазе даље. Говори се да ће доћи њемачка полиција.

Нијемци из Пљеваља су сви ишли преко Горажда за Рогатицу и Сарајево, а према причању неких, који су дошли у Пљевља из Сарајева, те трупе иду даље за Италију. Ове њемачке трупе наилазе на велики отпор у Источној Босни.

У Пљевљима се налазе Раилић и Ирић и они врше организовање четника. Арнаута нема, а ни муслимани до сада нијесу примали оружје. Прије смо били погрешно обавијештени да је њих 60 примило оружје.

Четници су врло слабо организовани и не претстављају неку за сада озбиљну групу. Сталним ударањем по њима неће им се дати могућност мобилизације нити стварања неких јединица. Сада се налазе у Пљевљима и држе страже на блокади око Пљеваља. Друге њихове снаге налазе се око Пљеваља на простору: с. Отиловићи, с. Илино Брдо, с. Шумани, с. Комине, с. Жидовићи, с. Готовуша. Послије разбијања четника у с. Обарде од стране I батаљона III бригаде њих више нема тамо. Те четничке снаге биле су састављене од Пљеваљске и Прибојске бригаде и бројале су око 200 људи, и побјегле су ка Баби-нама. Са овим четницима био је Милутин Јеловац, како кажу сељаци.

рана (Иванград).⁵⁹ Пета крајишка ударна дивизија ослободила је Прибој 29. октобра.⁶⁰

Тако је, у другој половини септембра и током октобра 1943, ослобођен готово цео Санцак, сем дежевског, штавичког, и већег дела сјеничког среза, које су држале немачке снаге, уз помоћ муслиманске квислиншке милиције и албанске квислиншке жандармерије. Слободна територија (5 срезова од укупно 8) обухватила је 4.170 квадратних километара, са око 150.000 становника, од укупно 7.100 квадратних километара, са 253.700 становника Санцака.

У септембру су обновљени Главни штаб НОВ и ПОЈ за Санцак, Пљеваљски и Бјелопољски НОП одред, а у октобру су формиран Милешевски, Прибојски и Златарски НОП одред. У Пљевљима је организована Команда подручја, која је имала посадне чете, партизанске и сеоске страже. У Пљевљима је 1. децембра 1943. формирана 4. санџачка НО ударна бригада, у чијем су саставу била четири батаљона, са око 600 бораца. Такође су обновљени Пљеваљски, Нововарошки и Бјелопољски срески НОО, а образовани су НОО и за милешевски и прибојски срез. У ослобођеним градовима, селима и општинама поново су изабрани, или су први пут организовани градски, општински и сеоски (месни) НОО. На ослобођеној територији развијао се и

⁵⁹ Милутин Морача, „Ратни дневник“, Београд 1952, стр. 139.

⁶⁰ Зборник, том IX, књ. 5, док. 51; том I, књ. 16, док. 92.

Расположење народа према четницима је врло слабо, огорчење народа расте према четницима и многи њихови пријатељи све отвореније говоре против њих. У њиховим редовима је стално гложење и свађе између вођа.

У Пљевљима је ухапшено неколико муслимана, а ухапшени су и неки православни. Муслимани се не држе пријатељски према четницима.

Из Пљеваља смо обавијештени да су се Нијемци повукли из Прибоја и да су наши ушли у Прибој. Ово није провјерено. Посљедња вијест из Пљеваља је да су у Горажду усташе.

2) III Санџачка бригада, послје чишћења Косанице и истраживања материјала, са два батаљона прешла је на простор Мијаковићи — Подпеће, одакле ће чистити Пљеваљско поље, источно од Шумана. Њена друга два батаљона још нијесу пристигла са ранијих задатака.

IV санџачка бригада са III бригадом „Гарибалди“ налази се главнином на простору: Лађана — Хоћевина — Брвеница са задатком чишћења Пљеваљског поља, сјеверно од Шумана и с. Љућа, затим Жидовића и Готовуше.

Послије чишћења Пљеваљског поља IV бригаду ћемо упутити да дејствује на простору западно и сјеверозападно од Пљеваља, на простору Пљевља — Ковач са задатком чишћења терена од четника и

интензиван политички, привредни и културно-просветни живот, нарочито у Пљевљима, где су се налазили Обласни комитет КПЈ, штаб 2. ударног корпуса и Главни штаб за Санџак.

У ослобођеним градовима формиране су партизанске радионице, радне и пионирске чете, културно-просветне и здравствене секције. Прослављена је и 27. годишњица октобарске социјалистичке револуције; одржани политички зборови, приредбе и предавања, а у Пљевљима и војна парада. У Пљевљима је радила официрска школа (110 слушалаца) и омладинска школа, у којој је, са 400 омладинаца, извођена војничка и политичка обука да би се припремили за пролетерске и ударне бригаде.⁶¹

На слободној територији су се илегално кретале групе четничких злочинаца, које су пресретале, нападале из заседа и убијале партизанске курире, рањенике, политичке раднике и одборнике, пљачкале и вршиле разноврзне злочине против народа. Тако су се четници, са мајором Лашићем, пробили од Бијелог Поља на Јабуку, где су 27. септембра убили Бошка Буху, истакнутог бомбаша 2. пролетерске бригаде, и Богдана Радана, команданта болнице 2. пролетерске дивизије, а на Каменој гори политичког радника и борца 3. пролетерске бригаде Наташу Караматијевић.⁶²

⁶¹ Зборник, том I, књ. 16, док. 39.

⁶² Архив БИИ, к. 1959, бр. рег. 13/1—13/4 (Извештај Обласног комитета КПЈ за Санџак, од 17. новембра 1943. Централном комитету КПЈ).

вршења притиска на комуникацију Пљевља — Чајниче. III бригада ће дејствовати на простору Пљевља — Јабука са истим задатком.

Пљеваљски одред, са једним батаљоном од 60 људи, налази се на простору Вруља — Косаница, а са другим од 80 људи налази се на простору Мељак.

Бјелопољски одред од два батаљона у укупној јачини од око 160 бораца налази се на фронту према Бродареву.

Са Прибојским одредом немамо везе, а Милешевски одред се углавном распао. Један дио приликом напада Нијемаца на Пријепоље отпустио је ка Прибоју, док се други дио малим дијелом пребацио до IV бригаде, у коју је прикључен (око 20 људи), а већим дијелом је нестало.

3) На сектору Мељака налази се III бригада дивизије „Гарибалди“ у јачини од 600 бораца. Њој смо прикључили још око 200 артиљераца из II дивизије са капетаном Зони.

Поред ових тамо је била болница дивизије „Гарибалди“ са око 60 рањеника и болесника. Уз њу се налазио радни батаљон од 300 људи. Из разних радних батаљона било је на сектору Мељак — Челебић — Бобово око 1.300 Италијана. Ови Италијани из радних батаљона били су се размијели свуда и неки од њих отишли ка Фочи.

На Мељаку је била и једна група официра са два генерала и пратњом у укупном броју од 130 људи.

Ми смо наредили да се ова група официра пребаци преко Таре на Жабљак и да се одатле упути своме штабу.

Организација КПЈ у Санџаку имала је 17. новембра 1943. 211 чланова Партије, 84 кандидата за чланство у Партији, 40 основних партијских организација (хелија), пет средских комитета и Обласни комитет Партије, чији је секретар био Војо Лековић, а чланови Момир-Моша Бошковић, Комнен Церовић, Драгица Милићевић и Милојко Друловић.⁸³ Бројно и организационо стање организације КПЈ, СКОЈ-а и партизанских одреда било је:⁸⁴

КПЈ
ОБЛАСНИ КОМИТЕТ КПЈ 5 ЧЛАНОВА И ОБЛАСНИ КОМИТЕТ СКОЈ-а
4 ЧЛАНА

Срезови	Број чланова средских коми- тета Партије	Број партиј- ских хелија	У к у п н о	
			чланова КПЈ	кандидата КПЈ
Пљевља	6	7	38	24
Бијело Поље	6	9	41	19
Пријепоље	6	6	29	10
Нова Варош	5	6	31	—
Прибој	4	1	8	5
У к у п н о	27	29	147 + 9	58

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто.

Наредили смо били и болници и радним батаљонима такође да се пребаце, али послје нашег наређења наредили смо Команди мјеста у Мељаку да их прикупи на Бобову и Ограђеници, те уколико су прешли преко Таре нека се тамо поврате.

Са њиховом исхраном тешко је ишло, јер је велики број био на малом и опустошеном терену. За борачке јединице смо давали дневно 1 кило жита и меса на војника, али радни батаљони су слабо пролазили. Сада ћемо гледати да и њихову исхрану боље организујемо, пошто су услови повољнији сада.

Бригада дивизије „Гарибалди“ код Љековине, броји око 1.100 људи. Док за бригаду „Аосту“ код Мојковца немамо падатака, јер нијесмо имали са њом везу. Како је организована њихова исхрана не знамо још. Дали смо наређење да се за Италијане такође организује добра исхрана.

4) Наша IV бригада броји нешто јаче од 400 људи. Дезертерство је стало и под повољним развојем ситуације и код ње се стање поправља. Ми смо предузели све што се може да је одржимо, и успјећемо у томе. Надамо се да ће се и њена борбеност подићи кроз ове лаке акције, које су постављене пред њу. Предузели смо мјере да све дезертере из бригаде повратимо, бар са територије коју контролишемо, и у томе се већ има резултата. Присуство у њеној близини III Санџачке бригаде утицаће такође повољно на њу. Када пристигну батаљони III Санџачке бригаде, упутићемо један њен батаљон са батаљонима IV бригаде, да утиче на развијање борбености и подизања морала и самопоуздања бораца те бригаде.

Радојица Секулић, заменик команданта 4. бригаде, Богдан Гледовић, заменик комесара 4. бригаде, Душанка Перуничих, Душан Филиповић, командант 4. бригаде, Љубица Пурић и Слободан Лучић, комесар 4. бригаде

5) Уколико не би дошло до неке јаче непријатељске офанзиве, у шта бар према сада прикупљеним подацима се може мало вјеровати, може се сматрати ситуација на овом сектору повољном, и даје изгледа да ће се развијати врло повољно. Политичко раскринкавање четника учиниће да ће се масе све више окупљати око нас. Код четничких маса постоји обезглављеност и страх од нас, а многи поштенији отворено се одричу четника.

6) Уколико се налази негдје близу нас у Прибојском срезу каква наша јединица, из V крајишке дивизије, или неки одред, а ви за то знате, јавите нам, да би са њима ухватили везу. Јавите нам гдје је V крајишка дивизија.

7) У Горажду се налази велики број избјеглица из Сарајева. Кажу да су побјегли из Сарајева, које је три пута бомбардовано. У бомбардовању је учествовало једном 35 авиона. Приликом првог бомбардовања погинуло је 200 лица.

Другарски поздрав

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
Хашимбеговић Селим

Командант
пуковник
Велимир Јакић

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ⁰⁵

Назив батаљона	Б р о ј				
	батаљона	парт.	хелија	КПЈ чланова	бораца
Пљеваљски	3		2	11	400
Бјелопољски	4		5	22	500
Пријепољски	2		2	7	200—350
Прибојски	1		1	4	80—250
Нововарошки	1		1	5	око 100
Главни штаб за Санџак	1 чета		1	6	око 50
Омладинска школа у Пљевљима					400
У к у п н о	12		12	55 + 26 кандидата	1.730—2.050

СКОЈ⁰⁰

Срезови	Б р о ј			
	чланова среских комитета	актива	чланова СКОЈ-а	чланова УСАОЈ-а
Пљевља	5	16	75	
Бијело Поље	5	17	103	
Пријепоље	5	16	75	
Нова Варош	4	3	27	
Прибој	4	1	6	
У к у п н о	23	53	286	1.669

Постојали су Обласни комитет СКОЈ-а и Обласни одбор УСАОЈ-а. У пљеваљском, бјелопољском, милешевском и нововарошком срезу су изабрани срески одбори УСАОЈ-а, 7 општинских и 27 сеоских (месних) одбора. Постојале су 104 омладинске организације УСАОЈ-а, које су имале 1.669 чланова. Такође је, у 5 ослобођених срезова постојало 49 омладинских радних чета, 12 пионирских чета и 4 вода, 13 културно-просветних група, 8 омладинских домова и 3 градске читаонице.⁶⁷

У Пљевљима се 20. новембра 1943. окупило 250 делегата, изабраних на скупштинама среских НОО у пет ослобођених санџачких срезова. Они су, у духу закључака АВНОЈ-а, изабрали Земалско антифашистичко веће народног ослобођења Санџака (ЗАВНОС), као највише политичко, законодавно и извршно тело народне власти у Санџаку. За председника је изабран Сретен Вукосављевић. У веће су изабрани 62 већника, а такође су изабрани Извршни одбор. Миле Перуничкић (члан Извршног одбора АВНОЈ-а) на Другом заседању АВНОЈ-

⁶⁵ РЈСТ.

⁶⁸ Исто.

⁰⁷ Исто.

Срезови	Б р о ј		
	чланова средњих одбора	одбора у селима и градовима	чланова АФЖ-а
Пљевља	5	17	63
Бијело Поље	7	27	89
Пријепоље	6	7	29
Нова Варош	6	8	41
Прибој		1	8
У к у п н о	24	60	230

-а изабран је за члана Националног комитета ослобођења Југославије, а Сретен Вукосављевић, Јевстатије Караматијевић и Војо Лековић за чланове Председништва АВНОЈ-а.⁶⁹ Делегацију за Друго заседање АВНОЈ-а,⁷⁰ чинили су Миле Перуничкић, прота Јевстатије Караматијевић, Воја Лековић, Сретен Вукосављевић, Душан Ивовић, Велимир Јакић, Милоје Добрашиновић, Јосо Мирковић, Мухамед Хаџисмајловић, Стеван Ђуковић, Никица Кнежевић. Сви делегати су изабрани за већнике АВНОЈ-а, а Караматијевић, Вукосављевић и Лековић и за чланове Председништва АВНОЈ-а, док је Перуничкић изабран за члана Националног комитета ослобођења Југославије.

У прогласу и резолуцији ЗАВНОС-а народу Санцака оштро су осуђени као квислинзи, организатори и носиоци четничке националне издаје и контрареволуције, као слуге и сарадници фашистичких окупатора, Војо Ненадић, Живко Анђелић, Војо Лукачевић, Радоман Рајилић, Вук Калајитовић, Ратко Ђуровић, Михаило Јевђевић и други, затим немачки шпијуни Хасан Звиздић, Хусејин Ровчанин, Тамил Хасанагић, Гаљен Лукач и други издајници. Као организатори усташке милиције која се борила против Народноослободилачке војске, они су криви и за смрт стотина Муслимана Санцака на Источном фронту. Они и данас, како стоји у прогласу, наводе Муслимане на нове злочине и на нову крв.⁷¹

Као скупштина представника народа Санцака, ЗАВНОС је потврдио да је једино политичко руководство народноослободилачке борбе и једини прави представник народа Југославије — Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије.

Пред комунистима и свим снагама НОБ-а били су и тада, као и током целог рата, тешки и изванредно значајни задаци: проширење и учвршћење јединственог фронта НОР-а и револуције против фашистичких окупатора и домаћих издајника, попуна и учвршћење посто-

⁶⁸ Зборник, том II, књ. 11, док. 18, 22.

⁶⁹ Документи ЗАВНОС-а.

⁷⁰ Исто; Зборник, том I, кн>. 16; том III, кн>. 1—10; том I, књ. 1—15; том IX, књ. 5, 6, 12; том XIII, књ. 1—3; том XII, књ. 1—том XIV, књ. 1—3; Б. Гледовић, „НОП у Санцаку у првој половини ослободилачког рата“, ВИГ, бр. 1/1972; „Србија у рату и револуцији“, стр. 380—412.

⁷¹ Исто.

јећих и стварање нових јединица НОВ и ПОЈ, учвршћење и стварање нових партијских и омладинских организација, народноослободилачких одбора, братства и јединства Срба, Црногораца и Муслимана. Омладина је и у то време била највитаљнија и најпрогресивнија друштвена снага, која се борила у пролетерским и ударним бригадама, и тако носила главни терет НОБ-а.⁷²

Друго заседање АВНОЈ-а и стварање ЗАВНОС-а имали су велики значај за даљи развој НОБ-а у Санџаку. Посебно велику улогу одиграо је ЗАВНОС на савлађивању националистичких и верских сукоба између Срба, Муслимана и Црногораца и на окупљању свих патриотских и антифашистичких снага.

⁷² Зобрник, том IX, књ. 5, док. 51; Архив ЦК СКЈ, бр. рег. 4872 (Извјештај Обласног комитета КПЈ за Санџак, 5. II 1944 — Централном комитету КПЈ).

ГЛАВНИ ШТАБ
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ
И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЗА САНѢАК
Бр. 94
17 фебруара 1944 год.

ШТАБУ II УДАРНОГ КОРПУСА

1) Велики снијег онемогућује нам редовно обавјештавање о непријатељским гарнизонима.

Према подацима којима располажемо, непријатељски гарнизони у Санџаку нијесу се промијенили. Саобраћај између Пљеваља, Пријепоља и Сјенице је прекинут. Њемци су мобилисали све грађанство у Пљевљима и околне сељаке и послали на пут Пљевља — Пријепоље, да га прочисте.

Њемци говоре да ће да напусте Пљевља, чим се прочисти пут. Говори се да ће то урадити 26 ов. м.

Пачариз је у Пљевљима пописао 550 Муслимана. Четници такође намјеравају да мобилишу све од 15 до 45 година.

Преко IV бригаде, V дивизија јавља да се налазе веће њемачко-усташке снаге од Рогатице до Вишеграда.

Један батаљон V дивизије налази се на Челебићу, и преко њега IV бригада одржава везу са V дивизијом.

II пролетерска дивизија се налази на простору: Потковач — Страхов До — Бољанићи. Са IV бригадом је у сталном контакту.

IV бригада је на Градцу ослободила мост за пјешаке.

2) 13 ов. м. једна њемачка чета од 80—100 људи изашла је из Пљеваља и зановила у с. Црнобори. У току ноћи је III батаљон IV

Пошто је створена велика слободна територија, у Санцаку је ситуација била веома повољна за поуну 3. пролетерске бригаде и за стварање нових санцачких бригада. Намера Обласног комитета Партије и Главног штаба НОВ и ПО за Санцак била је да се, на добровољној и обавезној основи, формирају партизански одреди, и да се са новим борцима (добровољцима и омладинцима) попуни 3. пролетерска бригада и формирају 4. и 5. санцачка ударна бригада.⁷³ „За то има довољно услова, поготово што смо имали масовни прилив добровољаца који су се сами јављали у партизане.“⁷⁴ Највећи део тих бораца је,

⁷³ Зборник, том I, књ. 16, док. 54.

⁷⁴ Зборник, том IX, књ. 5, док. 49, 50, 51. Трећа пролетерска (санцачка) бригада је имала 15. маја 1943. године 933 бораца; у лето 1943. око 300 бораца у Санцаку и око 100 у 2. пролетерској бригади у Босни; 15. септембра на окупу у Крупицама 210 бораца, а убрзо затим 450 бораца; 30. септембра 550 бораца и, 4. фебруара 1944. године — 783 бораца. У бици на Сутјесци имала је око 300 погинулих бораца, а у лето 1943. око 100 погинулих бораца и руководиоца (Зборник, том IV, књ. 13, док. 74, 75; том I, књ. 16, док. 33, 39, 30; том IX, књ. 5, док. 50; Ж. Видовић, н. дело, стр. 243—261; ЈБ. Ђурић, „Ратни дневник“, стр. 290).

бригаде предузео напад на непријатеља. Борба је отпочела у 3 часа 14 ов. м. Наши су успјели да натјерају непријатеља у бјекство. Непријатељ је оставио 4 мртва, а имао је и више рањених. Са погинулих Њемци су однијели оружје. Међу погинулима се налазио и један официр.

Овом приликом је био остао и један рањеник, који је био рањен са три ране тешко. Он је могао само да каже да је Аустријанац, да припада Алпској дивизији и да у Пљевљима има 1.200 Њемаца. 16. ов. м. Њемци су тражили размјену овога рањеника за једног партизана, али он је већ био притучен. Размјену су тражили писменим путем.

Наши су имали једног мртвог (командира чете).

3) IV [Санцачка] бригада се у посљедњим борбама показала на висини. Морал код људства је врло добар, иако су услови у борбама били доста тешки. По мишљењу Штаба бригаде, сваки батаљон би могао да прими 30—40 бораца поуне, јер су дозрели да би те нове борце могли лако асимилirati. Ми, додуше, сада не можемо ништа послати у ту бригаду, али чим се створе услови, учинићемо све да, поред III бригаде, поупуно и IV бригаду довољним бројем бораца.

4) Формирали смо Команду подручја у Бијелом Пољу, за срезове: Пљеваљски и Бјелопољски. За сада нема услова за стварање нове команде подручја.

Другарски поздрав.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

међутим, по наређењу штаба 2. ударног корпуса и штаба 2. пролетерске дивизије, упућен у 2. пролетерску, 2. далматинску, и у 4. пролетерску бригаду.⁷⁵ Зато је 3. пролетерска бригада остала бројно мала и недовољно попуњена све до јануара 1944. године, мада је, у непрекидним „борбама са Немцима, четницима и муслиманском милицијом, показала и имала пуно успеха, наневши непријатељу осетне губитке". Тада је и сама претрпела осетне губитке.⁷⁶

Штаб 2. ударног корпуса и штаб 2. пролетерске дивизије, водили су неправилну политику према 3. пролетерској бригади у погледу кадрова и попуње њених јединица. У извештајима заменика политичког комесара и руководиоца политодела бригаде Централном комитету КПЈ каже се између осталог: „Ова бригада је малобројна и намеће се као нужно њена попуна. Што је малобројна долази отуда што је вођена према њој неправилна политика у погледу попуње од виших команди, као и услед вођења одредске политике. Постојало је мишљење да ова Бригада не може имати у свом саставу више од 500—600 бораца. Међутим, такво мишљење се показало као сасвим неисправно, а доказ за то јесу успешне акције које је водила ова Бригада. И ова Бригада, с обзиром на руководство је у могућности да има 1.000 бораца, и као нужно намеће се њена попуна до овог броја".⁷⁷ Према извештају Обласног комитета КПЈ (5. II 1944) Централном комитету КПЈ, „уз то се још говорило да су Санџаклије неборбен елеменат". Са тим се, с пуним правом, нису слагали Обласни комитет КПЈ за Санџак и руководиоца политодела 3. пролетерске и 4. санџачке ударне бригаде Ратко Радовић, а такође, ни Централни комитет КПЈ.⁷⁸

У извештају руководиоца политодела Ратка Радовића (4. фебруара 1944) Централном комитету КПЈ каже се: „Такође је погрешна теорија о томе да су Санџаклије 'неборбен' елеменат. Те и такве теорије, које су прилично распрострањене, нису засноване на чињеницама, и то је противно нашим марксистичким погледима на ствари".⁷⁹ Такав однос штаба 2. ударног корпуса према борцима и народу Санџака имао је, у то време, негативне последице на квалитативну и квантитативну снагу санџачких бригада, као и на успешнији развој НОП-а у Санџаку. Због тога је Централни комитет КПЈ, у директивном писму Обласном комитету КПЈ за Санџак (31. марта 1944), истакао: „Што се тиче мобилизације Санџаклија за друге јединице, став другова из Штаба II корпуса је неправилан. Нарочито када је у питању измишљена теорија о неборбености санџачког народа. Такве теорије су туђе нашем схватању. Каква је Партија и партијска организација, каква политичка свест народа, посебно бораца — таква је и војска. Више него ишта друго, то потврђује искуство које смо стекли у овом рату".⁸⁰

⁷⁵ Зборник, том IX, књ. 5, док. 49, 50, 51. Наведени извештај Обласног комитета КПЈ за Санџак, 5. II 1944.

⁷⁶ Зборник, том IX, књ. 12, док. 216.

⁷⁷ Зборник, том IX, књ. 5, док. 51.

⁷⁸ Зборник, том IX, књ. 12, док. 216.

⁷⁹ Зборник, том I, књ. 16, док. 56.

⁸⁰ Наведени извештај Обласног комитета КПЈ за Санџак од 17. XI 1943; Зборник, том IX, књ. 5, док. 49, 51.

Штаб 2. ударног корпуса је, у таквим околностима, издао (3. новембра 1943) наређење Главном штабу НОВ и ПО за Санџак за стварање 4. санџачке бригаде: „Једновремено предузмите све припреме за формирање 2. санџачке бригаде, која ће бити формирана 1. децембра т.г. у Пљевљима.

Људство за ову бригаду треба да буде прикупљено до 25. новембра т.г. у Пљевљима”.⁸¹

Тако је било довољно времена да се изврше све потребне припреме за стварање 4. санџачке ударне бригаде. Главни штаб и Обласни комитет Партије за Санџак такве припреме, међутим, нису благовремено и потпуно обавили. Они су од штаба 2. ударног корпуса и штаба 2. пролетерске дивизије тражили да им реше кадровске и партијске проблеме за стварање те санџачке бригаде, иако је у новембру, пре формирања бригаде, у Санџаку било довољно искусних кадрова из 3. пролетерске бригаде, пет партизанских одреда, више команди места, посадних чета и партизанских стража, са укупно 2.500 бораца и око 60 чланова Партије и 26 кандидата. А на терену — на слободној територији — било је око 160 чланова Партије и 60 кандидата за чланове Партије. У Пљевљима, у магацинима, било је довољно заплењене италијанске војничке одеће, оружја, обуће и друге ратне опреме.⁸²

У таквој ситуацији, 1. децембра 1943, у Пљевљима је формирана 4. санџачка ударна бригада. На дан формирања имала је око 600 бораца.⁸³ У њен састав ушла су два батаљона Пљеваљског и два Бјелопољског одреда и мањи део бораца Милешевског одреда. Била је под командом Главног штаба НОВ и ПО за Санџак до 4. марта 1944, па потом у саставу 37. ударне (санџачке) дивизије. Бригада је формирана на три дана уочи нове и велике немачко-квислиншке офанзиве, у којој су изгубљени сви ослобођени градови у овој области и знатно смањена слободна територија; 2. пролетерска дивизија претрпела је велики пораз и губитке у бици на Пријепољу и хитно се повукла на леву страну Тихотине, где је, после губитка Пљеваља, очекивала нов удар немачке 1. брдске дивизије.

Главнину борачког састава бригаде чинили су омладинци — сељаци, ђаци, студенти и занатски радници, који су добровољно ступили у партизанске одреде и учествовали у борбама против Немаца, четника и муслиманске милиције. Мањи део бораца — око 150, био је мобилисан. До ступања у партизане, били су под политичким утицајем четника и муслиманске милиције, тако да су, због тренутне деморализације, слабог политичког рада и страха „да се иде у Босну”, убрзо дезертирала из бригаде.⁸⁴ Већина њих се током 1944, вратила у бригаду, а мали број је отишао у четнике и муслиманску милицију.

⁸¹ Војна енциклопедија, том VIII, стр. 333—334; Чедомир Друловић, Четврта Санџачка бригада, ВИЗ, Београд 1973, стр. 23—29. Први командант бригаде био је мајор Милан Абрамовић, а политички комесар Живко Жижић.

⁸² Зборник, том I, кн>. 16, док. 96, 163, 111.

⁸³ Зборник НОР-а, том I, кн. 16, док. 96, 103, 105; том III, кн. 5, док. 189.

⁸⁴ Зборник, том IX, кн. 5, док. 51.

Борци у бригади су били млади, од 16 до 22 године, без потребног знања и политичког образовања. Међутим, већином су били спремни на све жртве, ратне тегобе и напоре.

Главни штаб и Обласни комитет Партије за Санџак били су у стању да издвоје знатно већи број добрих бораца за новоформирану 4. санџачку бригаду, нарочито руководиоца батаљона и чета који би организовали партијску организацију и њен рад у четама и батаљонима. Због тога је стварање бригаде било недовољно припремљено и непотпуно, без потребног броја комуниста и искусних војних, партијских и политичких руководиоца, јер су их Главни штаб и Обласни комитет Партије за Санџак тражили од штаба 2. ударног корпуса и штаба 2. пролетерске дивизије, уместо да су имали веће поверење у кадрове из 3. пролетерске бригаде, да су их, при стварању бригаде,

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Ст. пов. бр. 23
Оп.
8-Ш-1944

ШТАБУ III, IV И VIII БРИГАДЕ ОВЕ ДИВИЗИЈЕ

Ситуација: Према прикупљеним подацима, у Пријепољу се налазе 3 чете њемачких војника и нешто милиције. Из Пљеваља је један дио Њемаца отишао у непознатом правцу, а "остатак Њемаца је спреман за покрет. На сектору Бродарево (Комарани) се налази милиција бродаревско-комаранска. У Великој Жупи има врло мало четника и то старијих по годинама, који само патролирају, што је вјероватно да и јужно од Пљеваља има мало четника. Све снаге четничке са једним дијелом Њемаца оријентисане су у правцу II Дивизије, односно Бољанића, Бабина и Прибоја. Из Пљеваља је један дио мобилисаних упућен за Сјеницу. Такође је извезено из Пљеваља до 20 камиона разнога материјала у правцу Сјенице.

На сектору V дивизије: један пук дивизије „Принц Еуген“ из Гацкога је продро преко Калиновика и Трнова за Сарајево. Официри из истога пука говорили су да иду за Србију.

V и II Дивизија вршиће извјесне акције у долини Лима, те је неопходно потребно да наша дивизија извјесним бригадама врши притисак на своме сектору у циљу везивања непријатељских снага, и чишћења неке просторије. Све то, да не би непријатељ могао слободно да пребацује своје снаге у правцу II и V Дивизије.

постављали на одговарајуће положаје, на шта их је касније упозораво штаб 2. ударног корпуса.⁸⁵

Тако се у извештају заменика политичког комесара Главног штаба НОВ и ПО за Санџак Комнена Церовића Централном комитету КПЈ, истиче: „Тражили смо помоћ од штаба 2. ударног корпуса, односно штаба 2. дивизије. Они су нам обећали извесну минималну помоћ (12 партијаца, команданта и заменика комесара бригаде), али, с обзиром да је ускоро уследила непријатељска офанзива, ми нисмо добили ове другове, изузев команданата и заменика комесара бригаде. Тако је наша бригада била са свега 16 комуниста, под условима непријатељске офанзиве”.⁸⁶ У извештају Обласног комитета Партије за Санџак (5. фебруара 1944) Централном комитету КПЈ, стоји: „Наша 4. бригада формирана је на три дана пред повлачење. Формирање је било непотпуно, тако да је бригада била без потребног броја руководилаца које су били обећали дати другови из Корпуса и Дивизије”.⁸⁷

⁸⁵ Исто, наведени извештај Обласног комитета КПЈ за Санџак ЦК КПЈ од 5. II 1944.

⁸⁶ Зборник, том I, књ. 16, док. 96, 103.

⁸⁷ Исто, док. 103.

Ових дана на сектору наше дивизије нису вршене никакве акције.

Сектор Бијело Поље — Беране није контролисан на цијелој дужини, а непосредну одбрану Бијелог Поља врши Бјелопољски одред, јачине два батаљона, од којих се један батаљон налази непосредно изнад Бијелог Поља у селу Оброву, а други батаљон крај Лима у селу Расову.

У вези горње ситуације

НАРЕЂУЈЕМО:

1. — VIII Црногорска бригада пребациће један батаљон сјеверно од потока Љешнице, чији ће задатак бити поред осталог, одржавање везе са Бјелопољским одредом и интервенција у случају напада на Бијело Поље од правца Пештера (у Беранама, вароши, није вјероватно потребан један читав батаљон, већ можете избацити његову главнину у село Заграђе, те би тиме имали слободан један батаљон). Контролисаће Бијелога Поља врши, као што је горе наведено, Бјелопољски одред.²

2. — IV Санџачка бригада ће одмах по пријему наређења упутити један батаљон у село Мијаковиће, чији ће задатак бити затварање правца Пљевља — Маоче, и притиска на Пљевља правцем Коријен — Илино Брдо. Батаљон Пљеваљског одреда, који се сада налази у Мијаковићима, пребациће се на простор Тулово — Врула, и садејствоваће томе батаљону. Главнина IV Санџачке бригаде дејствоваће офанзивно на простору Пљевља — Мељак — Какмуџи, вршећи јак притисак на Пљевља. Та три батаљона нека дејствују као једна ударна група и не постављати их на широј просторији. Одређену

Бригада је у таквом стању, одмах после формирања, хитно кренула из Пљеваља према Фочи и Шћепан-Пољу и посела положаје на десној страни Дрине и Таре. На том покрету и положају је дочекала пад Пријепоља и Пљеваља и муњевит продор немачке 1. брдске дивизије у Чајниче, Косаницу, Ђурђевића-Тару, Бијело Поље и Прибој, што је неповољно утицало на њено морално-политичко стање.

Обласни комитет Партије и Главни штаб за Санџак нашли су се тада пред врло важним задатком како одржати и учврстити 4. санџачку бригаду, па су „поставили себи као главни задатак одржавање ове бригаде.⁸⁸ Штаб 2. ударног корпуса је у своме наређењу Главном штабу за Санџак захтевао: „Уложите све силе да очувате 4. бригаду, ј(*р би и за вас била срамота да се та бригада распадне и друг Војо (Лековић — прим. Б. Г.) мора то увидети и пружити вам сву помоћ“.⁸⁹ Због тога су Обласни комитет Партије и Главни штаб за Санџак, као и штаб 2. ударног корпуса, у децембру и јануару послали у 4. санџачку бригаду нове руководиоце из 3. пролетерске (санџачке) и 4. и 5.

⁸⁸ Зборник, том IX, књ. 5, док. 49, 51.

⁸⁹ Исто.

просторију треба непрестано контролисати, никако не стајати на неким положајима више времена, него се непрестано налазити у покрету. Дејство те бригаде мора да се осјети у што скорије вријеме.³

3. — Доласком једнога батаљона IV Санџачке бригаде у село Ми-Јаковићи ослобађаЕа се 2 батаљон III Санџачке бригаде за акцију на другом сектору. Задатак III бригаде је чишћење Комарана, заузимање Бродарева, са циљем пребацивања милиције на десну обалу Лима. По извршењу тога задатка III Санџачка бригада ће једним снагама контролисати Лим на сектору Ораховица — Бродарево, а са другим снагама (два батаљона) ће вршити чишћење Жупе, притисак ка Пријепољу, и дејство на комуникацију Пријепоље — Пљевља. III Бригада може свој 2 батаљон повући са досадашњег положаја 11 марта ов. год., не чекајући смјену батаљона IV Санџачке бригаде, који мора доћи најдаље закључно 12 марта.⁴

4. Бригада ће за своје батаљоне одредити борбене знаке.

5. Штаб дивизије ће се налазити у Шаховићима, гдје достављати редовне извјештаје.⁵

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
Мило Јовићевић

Командант, мајор,
Жарко С. Видовић

¹ Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 4/1, к. 1253.

² Види док. бр. 134.

³ Види док. бр. 133.

Милош Влаховић, командант 4. бригаде, Данило Кнежевић, комесар 37. дивизије, Халил Хаџимуртезић, заменик команданта 37. дивизије и Владо Жугић, начелник гитаба 3. бригаде (с лева на десно)

пролетерске (црногорске) бригаде, неколико истакнутих партијско-политичких руководиоца из средњих комитета Партије Санџака и најбоље борце из Пљеваљског и Бјелопољског партизанског одреда.⁹⁰ Тако је целокупни руководећи и борачки састав бригаде већ у другој половини децембра заиста био добар. Због тога се 4. санџачка бригада одржала, пребродила тешкоће и учврстила се као добра и борбена јединица НОВЈ. Успостављена је одмах партијска организација у свим батаљонима, четама и штабовима, а такође и организација СКОЈ-а.⁹¹

Нови штабови бригаде и батаљона и попуњене команде чета и ностављена организација КПЈ у четама и батаљонима, уз непосредну и значајну помоћ члана Обласног комитета, Велибора Јбујића, уложили су све потребне напоре да људство бригаде морално и војнички уздигну.

Захваљујући томе, бригада се одржала, савладала главне слабости, пребродила велике тешкоће, учврстила се у свакодневном раду и борбама, па је, као добра и ударна бригада, извршавала све додељене борбене задатке. Због тога је Обласни комитет у извештају Централном комитету КПЈ (5. фебруара 1944.) могао констатовати: „Наша 4. бригада имала је низ успешних акција, па са једном бољом попуном она може бити и мора постати добра бригада“.⁹² И заменик

⁹⁰ Наведени извјештај Обласног комитета КПЈ за Санџак од 5. II 1944.

⁹¹ Зборник, том IX, кн. 5, док. 51.

⁹² Исто, кн. 5, док. 49.

политичког комесара Главног штаба за Санџак такође је, у своме извештају (5. фебруара 1944. године) Централном комитету КПЈ писао да се „бригада учврстила“, и да ће се у даљем развоју настојати да се бригада попуни са довољним бројем бораца.⁹³ Истовремено је и Ратко Радовић, руководилац политодела за 3. и 4. санџачку бригаду у свом извештају Централном комитету КПЈ истакао да је формирање бригаде дошло „у незгодно вријеме, у почетку VI непријатељске офанзиве“, износећи своју процену и уверење да ће се „Бригада одржати и развити у добру Бригаду“.⁹⁴

Штаб 2. ударног корпуса је 11. фебруара, тек после свих наведених мера и извештаја и уласка 3. пролетерске санџачке бригаде у састав 3. дивизије, издао наређење Главном штабу НОВ и ПО за Санџак да се попуне санџачке бригаде.

„1. неопходно је потребно да се у најскорије вријеме појача бројно стање бораца III Санџачке бригаде, како би била оспособљена за рјешења свију задатака који јој се буду додјеливали у оквиру јединица III Ударне дивизије.

⁹³ Зборник, том III, књ. 7, док. 51.

⁹⁴ Зборник, том I, књ. 16, док. 96.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 26
25-111-1944

ШТАБУ III, IV И VIII БРИГАДЕ ОВЕ ДИВИЗИЈЕ

Ситуација: На сектору VIII Бригаде нема неких промјена. Непријатељ ту држи мање снаге, које сачињавају углавном мјештанска милиција. На сектору III Санџачке бригаде: на простору Комарани — Бродарево налази се до 500 мјештана-милиџајаца. Милиција од Сјенице и Прибоја, која је била на томе простору у циљу помагања комаранске милиције, прешла је на десну обалу Лима и отишла вјероватно Сјеници и Прибоју. У Бродареву Њемаца нема. У гарнизону Пријепоље налази се један батаљон Њемаца са нешто милиције. У гарнизону Пљевља налази се до 1.500 непријатељских војника, од којих је 1.200 Њемаца, а остало тзв. шуцполиција (мобилисани муслимани обучени у њемачка одијела). Према извјештају, којег смо добили 24 ов. мј., 600 Њемаца са 4 топа и 4 тенка отишли су из Пљеваља за Пријепоље, а одатле највероватније у правцу Прибоја. На комуникацији Пријепоље — Пљевља налазе се четници јачине до 400 људи. Око Пљеваља налазе се четничке снаге до 700 људи. На комуникацији Пљевља — Пријепоље III Санџачка бригада, без једнога батаљона, водила је борбу у току 21, 22, 23 ов. мј. са четничко-њемачким снагама, на просторији Камена Гора — Јабука — Влака. У току тих бор-

У том циљу најдаље у року од 15 дана од пријема овог наређења мобилишите 150 бораца са територије Санцака и упутите их у III Санцачку бригаду.

2. Из резултата досадашњег људства са територије Санцака види се да тај Штаб питање мобилизације људства није поставио као један од најважнијих (задатака).

3. Према томе, приступите најширој мобилизацији на вашем терену и настојте да до горе означеног рока попуните III Санцачку бригаду с већим бројем него што је горе предвиђено. Упоредо са тим, а нарочито послје попуне III Санцачке, вршите попуњу и IV Санцачке бригаде".⁹⁵

Такво наређење штаба Корпуса било је значајно за квалитативан и квантитативан развој и снагу постојећих санцачких бригада, за НОБ у Санцаку и стварање 37. ударне дивизије и нових санцачких бригада.

Штаб корпуса је тражио да Главни штаб и Обласни комитет КПЈ за Санцак развијају веће поверење и правилнији однос према кадровима 3. пролетерске санцачке бригаде, и да их предлажу и постављају за руководиоце у свим санцачким бригадама.

Главни штаб је, 12. децембра 1943, у свом извештају штабу Корпуса тражио: „Молимо вас да нам упутите нешто кадрова из црногорских бригада, пошто нам II Дивизија није дала ништа кадрова".⁹⁶

⁹⁵ Исто, док. 105.

⁹⁶ Исто, док. 115.

би успјела је да нанесе непријатељу осјетне губитке: до 90 избачених из строја Њемаца и четника, док је она имала 20 избачених из строја. У тим борбама III Бригада је заплијенила: 1 митраљез С.М.Г., 1 машинку, 2 догледа, 5 пиштоља, пушака и друге ратне спреме. IV Санцачка бригада је водила борбу на комуникацији Пљевља — Бољанићи, о којој немамо писмених извјештаја.

IV Санцачка бригада ће по пријему овога наређења упутити Пљеваљски одред најкраћим путем да се пребаци на просторију јужно од Пљеваља. Ако буде краћи пут преко Граца на Ћеотину, онда ћете тај сред пребацити на Мељак, а ако буде краћи пут преко Јабукe, односно Мијајловице, онда ће се пребацити преко Матаруга у Миљаковиће. По доласку тога одреда на просторију јужно од Пљеваља, одмах ће доставити извјештај команданту Пљеваљског одреда Маринку Голубовићу на Борову, гдје ће добити даљи задатак.

4. Јединице III и IV Санцачке бригаде ће дејствовати на горе одређеној просторији до даљег наређења. Непријатеља нападати чврсто, одлучно и енергично.

5. За IV Санцачку бригаду упућује се 4 п.митраљеза, муниција за те п.митраљезе (енглеске) и муниције за италијанске митраљезе и п.митраљезе. Ово наређење, аутоматска оруђа, и муницију за IV Санцачку бригаду носиће 20 бораца из пратеће чете овога Штаба, 10 бораца из Допунског батаљона Штаба II Ударног корпуса којима ће по доласку код Штаба III Санцачке бригаде ова додати још један вод бораца из те Бригаде и помоћи им да се пребаце преко комуникације

На овом тражењу штаб 2. ударног корпуса је 19. децембра 1943. V наређењу Главном штабу НОВ и ПО Санџак одговорио: „Ми вам за сада не можемо послати политичких руководиоца, а ви се за то обратите Воју Лековићу”.⁹⁷

Међутим, Главни штаб је 25. децембра 1943, у извештају штабу Корпуса, нагласио: „Ова наша IV бригада почиње помало да се увлачи у окршаје и борбеност се људства поправља. Још увијек нам фали кадрова.

IV бригада такође нема замјеника команданта бригаде. Молимо да нам ви упутите неког Црногорца”.⁹⁸

На то тражење штаб 2. ударног корпуса, је 29. децембра 1943. године овако одговорио: „Ми смо вам и раније писали да вас не можемо помоћи у кадровима, јер су старе црногорске бригаде исцрпљене, једино што су дале Кадар за VI и VII бригаду, а друго што су дио кадра дали на терен. *Ви то питање морате ријешити сами*, а помоћ можете тражити од другова из Црне Горе, што треба да уради друг Војо Лековић, обраћајући се другу Блажу Јовановићу.

Ми ћемо кроз два мјесеца, најдаље формирати још једну црногорску бригаду и врло је вјероватно да ћемо питање кадрова за ту бригаду тешко ријешити. Дио кадрова смо дали назад два мјесеца и

⁹⁷ Зборник, том III, књ. 6, док. 189.

⁹⁸ Зборник, том II, књ. 11, док. 33, 37, 64, 66, 77, 82, 83; том I, књ. 16, док. 62, 82, 84, 93.

Пљевља — Пријепоље. Тај вод III Бригаде продужиће даље за њима све до хватања везе са IV Санџачком бригадом, а потом ће се вратити заједно с њима назад. То људство које иде до IV Бригаде нека се пребаци на најзгодније мјесто преко комуникације, наравно ноћу, и затим нека иде правцем Адровићи — Крњача, гдје ће вјероватно ухватити везу са IV Бригадом. Приликом његовог пребацивања преко комуникације, III Санџачка бригада, према потреби, нека им додијели и један или два батаљона.

6. У прилогу се доставља за све бригаде слиједећи материјал: 3 „Одлуке АВНОЈ-а на II засиједању”, 3 „Омладинске борбе”, 3 „Пјесме” — Радован Зоговић, 3 „Жена данас”- 1 „Ослобођење”, 3 „Ми млади”, 2 летка „Народима Југославије”.

7. Доставите извјештај о пријему материјала, иначе све бригаде нека шаљу редовне извјештаје.

8. Штаб дивизије налазиће се у Шаховићима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
Мило Јовићевић

Командант, мајор,
Жарко С. Видовић

¹ Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 10/1, к. 1253.

друговима у Херцеговини, нешто иако мало вама, а ви знате да ми имамо само двије старе црногорске бригаде, из којих црпимо кадрове, које су бројно ојачане и којима је, разумљиво, данас потребан много већи кадар.

Слажемо се да замјеник команданта III Санџачке бригаде буде друг Халил Хаџимуртезић, командант 1. батаљона исте бригаде. За-мјеника команданта IV Санџачке бригаде предложите из III Санџачке бригаде".⁹⁹

Главни штаб је, после овог значајног наређења, предложио за заменика команданта 4. санџачке бригаде Чета Друловића, (политичког комесара 1. батаљона 3. пролетерске санџачке, а за политичког комесара Веселина Булатовића, политичког комесара 4. батаљона исте бригаде. Штаб корпуса је оба ова предлога усвојио, па скоро и све друге предлоге Главног штаба и Обласног комитета и штаба 37. ударне (санџачке) дивизије, који су се односили на постављења кадрова из 3. пролетерске (санџачке) бригаде на веће дужности.

Четврта санџачка бригада је у току децембра 1943. и јануара 1944. године савладала многе слабости и тешкоће, па је све до ослобођења земље, као добра бригада НОВЈ, успешно дејствовала против Немаца, четника и муслиманске милиције у Санџаку, Црној Гори, Србији и Босни и извршавала све борбене задатке.

ПРИЈЕПОЉСКА БИТКА — ГУБИТАК ОСЛОБОЂЕНИХ ГРАДОВА

У новембру 1943. године 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија дејствовале су против четника и бугарских фашистичких трупа на подручју Златибор и Љубуш, а против Немаца, четника и муслиманске милиције између Сјенице, Нове Вароши, Пријепоља и Бродарева.¹⁰⁰ Бранећи тако слободну територију Санџака, створиле су услове и солидну операцијску основуцу за преношење тежишта операција главних снага НОВЈ у Србију. Тито је у том смислу, 9. октобра 1943, у директиви штабу 2. корпуса поставио и ове задатке:

„Упућујем на ваш сектор једну од најбољих крајишких дивизија, под командом Милутина Мораче. Ова дивизија која спада у састав I корпуса друга Коче (Поповића) биће привремено под вашом командом и треба да запосједне Санџак, тј. територију Пљевља — Пријепоље итд. до доласка I Дивизије у догледној будућности.

Мој план јесте: концентрисати I Корпус и ваш II Корпус на сектор Санџака и Метохије и, када за то буде моменат сазрео, кренути у правцу Србије и Македоније. До тога времена, наглашавам још једном, предузмите све да учврстите власт и организујете јединице које ће остати на терену и које ће моћи да осигурају безбједност ослобођене територије.

Као што видите, ред је сада на Србији, па богами, и на Црну Гору да пође тим путем (масовног ступања народа у НОВЈ — примедба Б. Г.) Разумије се да то не може да иде само од себе, већ помоћу наше јаке оружане силе и зато се ми сада спремамо на ваш сектор.¹⁰¹

⁹⁹ Зборник НОР-а, том II, кн>. 10, док. 174.

¹⁰⁰ Исто, док. 191.

¹⁰¹ Тито, „Војна дјела“, I, ВИЗ, Београд 1978, стр. 412.

Наређујући штабу 2. корпуса да оперативна дејства оријентише према Србији — као најважнијем стратегијско-политичком циљу — Тито је 21. октобра 1943, упознао штаб овог корпуса да ће доћи у Санџак са још две дивизије: „V Дивизија је већ на Дрини. *Скоро ћу доћи и ја са још двије дивизије.* Дотле морате ви хитно радити”.¹⁰²

Тито је с том идејом упознао и Главни штаб НОВ и ПО Хрватске. 4. новембра 1943. у наређењу овом штабу поред осталог истиче: „Изгледа да ви никако не можете разумјети да је сада главна Србија и да се сада тамо мора ријешити питање уређења Југославије уопће, а лондонске избјегличке владе и краља напосе. Томе сада треба потчинити све локалне интересе”.¹⁰³

Ова идеја и директиве Врховног команданта и врло повољан развој војних и политичких догађаја у Санџаку, као и у Црној Гори, утицали су на штаб 2. ударног корпуса да 3. новембра 1943, предложи Врховном штабу да пожури са најављеним снагама 1. пролетерског корпуса, (командант генерал-мајор Коча Поповић и политички комесар Мијалко Тодоровић-Плави) јер би се тада лако са јачим снагама НОВЈ пренело тежиште операција у Србију. Сем тога, и време је било врло повољно.¹⁰⁴ Штаб 2. корпуса је чак 2. децембра 1943, са Момом Марковићем, политичким комесаром Главног штаба НОВ и ПО Србије, који је из Србије стигао са 1. шумадијском ударном бригадом у Санџак, предложио Врховном штабу следеће: „Дражину војску углавном сачињавају мобилисано сељаштво, чије су симпатије углавном на нашој страни.

Наше снаге у Санџаку мале су за продирање у Србију.

Не знамо ваше намере, али предлажемо упад у западну Србију са јачим снагама. То би омогућило одбрану Санџака, а истовремено операције наших јединица у централној и источној Србији, мобилизацију народа и даљи утицај на развој борбе у Србији”.¹⁰⁵

Тито се тада са тим предлогом није сложио јер је, почетком децембра 1943, почела велика немачка операција „Кугелблиц” („Лоп-

¹⁰² Војин Поповић, „Крвави снегови Санџака и Босне”, Народна књига, Београд 1981, стр. 20.

¹⁰³ Исто, стр. 20—21.

¹⁰⁴ Зборник, том II, књ. 11, док. 101.

¹⁰⁵ Зборник, том I, књ. 16, док. 74, 82, 111. У Санџаку је, под командом СС-пуковника Карла фон Кремплера, формирано више одреда муслиманске СС-милиције и „Шуцполиције”, које су се бориле само против НОВЈ. Постојао је стални и повремени састав. У сталном саставу је било 2000—3000, а повремени су сачињавали обвезници који су позивани у борбу против НОВ и ПОЈ на одређено време и нису од Немаца примали плату. Постојале су и среске компаније (чете) „Шуцполиције” и СС-јединица. Формирано их је седам. У овој операцији учествовали су сви одреди муслиманске СС-милиције и „Шуцполиције”, са знатно већим бројним стањем од оног који је имао стални састав. Међу тим квислиншким СС-формацијама нарочито се истичала 9. компанија (Тајна војна полиција — 9), коју је од добровољаца формирао АБВЕР. Њени припадници, познати по злочинима, извршавали су терористичке, обавештајне, диверзантске и друге злочиначке и агентурне задатке. Сви су били тешки ратни злочинци. Били су у саставу 2. пука „Бранденбург” и стално с њим учествовали у борбама против НОВ и ПОЈ. Укупно, 9. компанија је имала 180—200 СС-злочинаца („Србија у рату и револуцији”, стр. 398; Исидор Ђуковић, „Прва шумадијска бригада”, Београд 1982, стр. 223—224). Према немачким подацима, у Санџаку је у априлу 1943. било 8.000 до 10.000 припадника муслиманске милиције, а према усташким подацима око 12.000 (Зборник, том XII, књ. 3, док. 55; Архив ВИИ, бр. рег. 37/1, Ф. 9. к. 153. Д).

Другарице 4. бригаде, стоје: Магда Друловић, Милица Обрадовић, Милена Обрадовић, Даница Недовић и Милка Пајевић, седе: Олга Радовић, Обрадовић родом из Пљеваља и Полка Булатовић (с лева на десно)

гаста муња") против 2. и 3. корпуса НОВЈ. Он је 6. децембра 1943, у наређењу штабу 2. корпуса, истакао и ово: „Ви знате да је већина народа у Србији уз нас, а не уз Дражу (Михаиловића).

Слажемо се са вама да у Србију треба упасти са јачим снагама.

Имајте у виду то да у Србију би требало најкасније упасти са тренутком отварања другог фронта у Европи.

Смањење непријатељских гарнизона треба да искористе, или ове заузме и створите од Санџака нашу солидну базу".¹⁰⁶

Због тога су Немци предузели, почетком децембра, такозвану „Кугелблиц" офанзиву против 2. корпуса у Санџаку и 3. корпуса у источној Босни. Предвиђено је да у нападу на слободну територију Санџака учествују ојачана немачка 1. брдска дивизија (учествовала на Источном фронту и у бици на Сутјесци), СС-легија „Кремплер", образована од добровољачких одреда санџачке муслиманске милиције (2.000 сталних СС-милиџаца),¹⁰⁷ и 1.500 санџачких и црногорских четника, који су у операцију укључени на основу споразума о заједничкој борби против НОВ и ПОЈ, закљученог 20. новембра 1943. између немачког команданта Југоистока генерала-фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса и четничког команданта Санџака мајора Воја

¹⁰⁶ Зборник, том XIV, књ. 3, док. 2. и 3, (прилог докумената), стр. 929—932, док. 32; том I, књ. 16, док. 61, 68, 74, 78, 81, 82.

¹⁰⁷ В. Поповић, н. дело, стр. 49; Средоје Урошевић, „Друга пролетерска бригада", стр. 337—338; А ВИИ, НАВ-Н-Т-313 486/290 (Извештај команде 1. брдске дивизије 5. СС-корпуса о споразуму штаба дивизије и мајора Лукачевића о заједничкој борби против НОВЈ).

Лукачевића.¹⁰⁸ Четници су се обавезали да воде заједничку борбу, да им задатке одређују немачке команде, које ће их снабдевати оружјем и муницијом. Истовремено, подређени немачкој команди, четници и муслиманска милиција морали су да воде борбу само против НОВ и ПОЈ. Командант немачке 1. брдске дивизије, генерал Валтер Штетнер, известио је 2. децембра команду 2. оклопне армије: „Једночасовни разговор између команданта Лукачевића у Кладници, повољан развој, договорена сарадња. Четници траже испоруку материјала и минобачачке муниције. Дотур регулисан. Лукачевић има на Увцу за борбу 1.500 четника.“¹⁰⁹

Најтеже борбе вођене су на правцу Сјеница — Пријепоље — Пљевља, где је нападала немачка 1. брдска дивизија, са СС-легијом „Кремплер“. Снажан отпор су им пружале 2. и 3. пролетерска, 2. далматинска и 4. крајишка бригада, Милешевски, Пљеваљски и Златарски партизански одред.¹¹⁰ Прва брдска дивизија, под чијом су командом били 98. и 99. брдски ловачки пук, 2. пук „Бранденбург“, два батаљона 524. пука немачке 297. дивизије, СС-легија „Кремплер“, укупно 23.000 добро наоружаних, увежбаних и искуسنих војника, добила је задатак да, изненадним и муњевитим продором у ослобођене градове, разбије и уништи 2. пролетерску и 5. крајишку дивизију и санџачке партизанске одреде.¹¹¹

Да би избегла удар надмоћнијег непријатеља, 2. пролетерска дивизија је требало да спречи њихов продор преко Лима према Пљевљима и Бијелом Пољу, и да га каналише долином Лима ка Вишеграду, док би се наступање главних снага НОВЈ у Србију одгодило за боља времена. Због тога се 2. пролетерска дивизија (командант потпуковник Љубо Ђурић, политички комесар Слободан Пенезић-Крцуц) 18. новембра повукла на леву обалу Лима, од Бродарева до Пријепоља, где је посела нове положаје: 3. пролетерска бригада (командант мајор Жарко Видовић, комесар Милија Станишић) на сектору код Бродарева; 2. далматинска бригада (командант потпуковник Саво Бурић, комесар Мате Ујевић) у Жупи, и 2. пролетерска бригада (командант мајор Средоје Урошевић, комесар Милија Радовановић-Фарбин) код Пријепоља, с обе стране Лима.¹¹² Њен 1. и 2. батаљон бранили су положаје на десној страни Лима, на линији Кошевине — Милешевска река, а 3. и 4. батаљон, са штабом бригаде, такође у непосредној околини Пријепоља, на левој обали Лима.

Штаб 2. пролетерске дивизије је упозоравао штаб Корпуса на предстојећу опасност од непријатеља и предлагао му да се евакуишу и децентрализују магацини из Пљеваља.¹¹³ Али то није учињено, зато

¹⁰⁸ Зборник, том II, књ. 11, док. 33, 37, 64, 66, 78, 82, 83; том I, књ. 16, док. 55—85; Љ. Ђурић, н. дело, стр. 291—295; С. Урошевић, н. дело, стр. 327—339; Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-313, Ф-189/74 49 536. 485/391, 485/905, 189/74 49 434.

¹⁰⁹ Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-313, 485/290, НАВ-Н-Т-313, Ф-190/7450613, НАВ-Н-Т-313, 496/630; НАВ-Н-Т-313; 486/634-35 (Архив 1. брдске дивизије).

¹¹⁰ Зборник, том I, књ. 16, док. 70, 71, 72, 84; „Ослободилачки рат“, II, стр. 16; Љ. Ђурић, н. дело, стр. 293—295.

^{1,1} Зборник, том I, књ. 16, док. 78.

¹¹² Исто, док. бр. 70; наведени извјештај ЦК КПЈ за Санџак од 5. II 1944. год.

¹¹³ Зборник, том I, књ. 16, док. 84.

што се веровало да у Санџак стиже 1. пролетерски корпус, са Титом на челу, ради продора главних снага НОВЈ у Србију, и што се сматрало да је већ постигнуто ослобођење Санџака.¹¹⁴ Стога нису биле извршене припреме за случај губитака слободне територије и недоласка 1. пролетерског корпуса у Санџак. У међувремену је штаб Корпуса пребацио 2. далматинску бригаду (27. новембра) из долине Лима на подручје Пљеваља да реорганизује италијанске дивизије „Венецију“ и „Тауринензе“, чији већи део официра и војника није хтео да се бори против Немаца.¹¹⁵ Од мањих делова тих дивизија формирана је код Пљеваља, 2. децембра 1943, италијанска партизанска дивизија „Гарибалди“, састава три бригаде (1.300 војника), а од преосталих две трећине војника (7.000) радни батаљони, који су упућени командама места, на слободној територији Санџака.¹¹⁶

После одласка 2. далматинске бригаде, 2. и 3. пролетерска бригада преузеле су и њене положаје. Налазећи се на тежишту одбране дивизије, 2. пролетерска бригада била је подељена с обе стране Лима, са 1. и 2. батаљоном на десној, и 3. и 4. батаљоном на левој обали Лима.¹¹⁷ Тако је постављена у веома неповољан борбени поредак: да брани Пријепоље у његовој непосредној околини и одржи мостобран са обе стране Лима. У таквој ситуацији, у Пријепољу је 29. новембра, после дугих маршева и тешких борби, стигла 1. шумадијска ударна бригада из Србије, која је срдечно дочекана и одушевљено поздрављена од народа.¹¹⁸ Командант бригаде био је Радивоје Јовановић Брадоња и политички комесар Сава Радојичић Феђа. Бригада је имала око 350 искусних првобораца, ратника и комуниста, који су у Србији водили тешке борбе са надмоћнијим немачким, четничким и недићевско-љотићевским снагама.¹¹⁹ Размештена је ради краћег одмора у Пријепољу — 1. и 2. батаљон у болничкој згради, на левој обали Лима, а 3. батаљоном такође у граду, на десној обали Лима.¹²⁰

Немачка 1. брдска дивизија је завршила почетком децембра све припреме за напад. Имала је тачне податке о броју, распореду и наоружању 2. пролетерске дивизије и санџачких партизанских одреда, а податке су прикупили немачки војни обавештајци и агенти из муслиманске милиције у Пријепољу, Пљевљима, Прибоју, Бродареву и

¹¹⁴ Исто, док. бр. 76, 77; том III, књ. 6, док 114, 115; „Ослободилачки рат“, II, стр. 15.

¹¹⁵ Зборник, том I, књ. 16, док. 84, Љ. Ђурић, н. дело, стр. 194—196, „Србија у рату и револуцији“, стр. 401—402.

¹¹⁶ Радивоје Јовановић Брадоња, „Прва шумадијска бригада у пријепољској операцији“, Политика, 2. XII 1961; Србија у рату и револуцији, стр. 402.

¹¹⁷ Зборник, том I, књ. 16, док. 58; том II, књ. 11, док. 24; И. Ђуковић, н. д., стр. 272—274. Према подацима које је утврдио И. Ђуковић, Шумадијска бригада је имала, по доласку у Санџак, око 370 бораца, а Љ. Ђурић тврди да је имала око 330 бораца (Љ. Ђурић, н. д., стр. 307. И. Ђуковић, н. д., стр. 273); Р. Јовановић (у наведеном чланку) тврди да је имала око 350 бораца.

¹¹⁸ И. Ђуковић, н. д., стр. 220, „Ослободилачки рат“, II, стр. 16; Б. Гледовић, н. д., стр. 91—92; Љ. Ђурић, н. дело, стр. 296.

¹¹⁹ Зборник, том I, књ. 16, док. 82, 86, 123; „Ослободилачки рат“, II, стр. 16—17; И. Ђуковић, н. д., стр. 226—229.

¹²⁰ Исто; Љ. Ђурић, н. д., стр. 226—227.

Бијелом Пољу, у чему је предњачила злогласна 9. СС-компанија.¹²¹ Међутим, и штаб 3. пролетерске бригаде добио је тачне податке о предстојећем немачком нападу, па их у 22,00 часа доставио штабу 2. пролетерске дивизије, који се налазио у селу Сељашници, код Пријепоља.¹²²

Распоред снага немачке 1. брдске дивизије био је:

— група „Ремолд“ нападала је правцем Сјеница — Нова Варош — Бистрица — Прибој — Вишеград (99. немачки ловачки пук, без једног батаљона, четници Воја Лукачевића и Прибојски одред муслиманске милиције);

— група „Хиршфелд“, правцем Сјеница — Бродарево — Црни врх — Пљевља (98. ловачки пук, без 3. батаљона, Бродаревски и Комански одред муслиманске СС-милиције);

¹²¹ Исто; „Србија у рату и револуцији“, стр. 401—403; В. Поповић, н. дело, стр. 55.

¹²² Исто; Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 123.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Пов. бр. 103
9-X-1944 год.

ШТАБУ I, II И III САНЦАЧКОГ ОДРЕДА

1. Обзиром на данашњу ситуацију, даљи развој догађаја и наше борбе како у нашој земљи тако и у Санцаку, као и указате потребе, одлучили смо да формирамо санџачке одреде. Они ће носити назив: I Санџачки одред, II Санџачки одред и III Санџачки одред. I Санџачки одред ће се попунити од људства Среза плеваљског и Бјелопољског, гдје ће и дејствовати, II Санџачки одред ће бити на просторији Прибој, Пријепоље и Нова Варош а III ће захватати просторију Сјеница, Нови Пазар и Тутин.

2. Формације I, II и III Санџачког одреда:

I Санџачки одред: Штаб одреда, два батаљона, од којих ће један бити за Срез пљеваљски, а други за Срез бјелопољски. Оба јачине по 70 људи, сваки од по двије чете.

II Санџачки одред: Штаб одреда, три батаљона од по двије чете. Нововарошки батаљон јачине од 50 људи, Прибојски 60 а Пријепољски 50. Сваки батаљон ће имати по двије чете.

III Санџачки одред: Штаб одреда. За сада има један батаљон на просторији Сјеничког среза, са тежњом формирања батаљона у Новопазарском и Тутинском срезу.

— група „Пфајфер“, у два борбена ешалона, главним правцем Сјеница — Каћево — Пријепоље — Пљевља, састава 2. пук „Бранденбург“, 9. СС-компанија, 3. батаљон 98. ловачког пука, 54. брдски ловачки батаљон, Пријепољски и Сјенички одред муслиманске милиције из састава СС-легије „Кремплер“, 3. батаљон 99. ловачког пука, 44. противоклопни дивизион и један тенковски батаљон.¹²³

Тако је немачка 1. дивизија, уз пуну помоћ муслиманске СС-милиције и четника Воја Лукачевића, пре сванућа 4. децембра, извршила удар на положаје 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде правцем Сјеница — Пријепоље — Пљевља. Њене нападне колоне су искористиле небудност, веома вешто се пробиле кроз слабије поседнуте објекте и међупросторе на положајима 1. и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде и брзо продрле у Пријепоље, заклале стражаре на мосту на Лиму, изненадиле и уништиле посаду, заузеле на препад мост, бункере и куће поред самог моста, где су поставиле митраљезе и тако блокирале 1. и 2. батаљон 2. пролетерске и 3. батаљон 1. шумадијске бригаде и онемогућиле им да се повуку са десне на леву обалу Лима или преко реке Милешевке према Прибоју и Новој Вароши, куда су се извукли, користећи ноћ, само мањи делови.¹²⁴ У Пријепољу и ње-

¹²³ Исто; А ВИИ, НАВ-Н-Т-313, Ф-486/610-13, 190/7450569, 486/255.

¹²⁴ Исто.

3. Одлуком овога Штаба постављају се у штабове одреда:

I Санџачког одреда:

— За команданта Миљко Старчевић;

За политичког комесара Милош Радоњић;

II Санџачког одреда:

За команданта Јовиша Мелентијевић

За политичког комесара Драго Стиковић;

III Санџачког одреда:

За команданта Свето Милутиновић

За политичког комесара Љубиша Пешић.

4. Штабови одреда ће одмах примити дужност. Команде чета ће поставити штабови одреда, а команде батаљона ће предложити овоме Штабу.

Сједиште штабова одреда ће бити:

I Санџачког одреда у Шаховићима;

II Санџачког одреда у Новој Вароши;

III Санџачког одреда за сада са јединицом.

Штабови одреда ће иначе упућивати и давати задатке својим јединицама према ситуацији и моменталним потребама. Нормално ће њихове јединице дејствовати по батаљонима у одговарајућим срезovima, али у случају потребе се могу батаљони концентрисати на најпотребније мјесто, односно просторију у циљу извршења извесног задатка.

5. Рад и задаци одреда:

Са људством које буде у јединицама одреда нужно је одмах најинтензивније радити политички и војнички. У том раду, специјално

говој непосредној околини вођене су огорчене и драматичне борбе, у којима су батаљони 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде пружали херојски и задивљујући отпор знатно надмоћнијим немачким и квислиншким снагама. Они су се током целог дана 4. децембра јуначки борили и претрпели велике губитке, али су их и нанели Немцима и спречили их да већ тога дана неометано и брзо продру у Пљевља.¹²⁵ Па ипак је главнина немачке дивизије, уз свестрану помоћ муслиманске милиције, сломила одбрану 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде, форсирала Лим, на чијој је левој обали образовала мостобран, и рано ујутро, 5. децембра, са моторизованим и пешадијским јединицама продужила напад према Пљевљима. Одбацила је делове 2. пролетерске и 2. далматинске бригаде са комуникација Пријепоље — Пљевља и, без отпора, продрла и заузела Пљевља у 14 часова, где је запленила велике количине хране, војничке одеће, обуће и другог ратног материјала.¹²⁶

У исто време, помоћне снаге те дивизије, са борбеном групом „Хиршфелд“ (98. пук без 3. батаљона) и делом СС-легије „Крем-

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто; В. Поповић, н. дело, стр. 93—102, А ВИИ, НАВ-Н-Т-313, Ф-485/1184-6 и 486/638, 190/7450571.

политичком, добиваће помоћ од другова из позадине са одговарајућег терена. Јединице одреда морају живјети одмах од првог дана потпуно војничким животом. Искорјењивати недисциплину, алкавост, лабавост, неизвршење наређења. Настојати да се ти борци уздигну што прије, тако да би јединице одреда биле као наше ударне јединице. Да би се то постигло требају одговарајући руководиоци да се заложу до максимума и да поставе рад по извјесном плану. Одреди ће се, односно поједини батаљони, попуњавати из свог среза до горе одређеног броја људи. Тај број људи ће бити стални борци тих батаљона, и зато узети добре борце. Они се неће узимати, односно упућивати у јединице наше дивизије.

Штабови одреда ће са својим јединицама вршити чишћење просторија од четничких групица, контролисаће стално своју просторију, биће потпора народне власти у сваком погледу.

Код нас се такође врши општа мобилизација. За сада је наређено од стране Врховног штаба да се спроведе мобилизација свог способног људства од 18 до 25 година. Мобилизацију ће вршити команде мјеста. Приликом те мобилизације команде мјеста ће бити потпомогнуте од одреда. Зато ће штабови одреда ставити на расположење командама мјеста потребан број људи за правилно и што брже вршење мобилизације. Најглавнији наш задатак је сада извршити мобилизацију, попуњити наше јединице. При свакој команди мјеста ће се образовати мобилизацијска комисија која ће прегледати обвезнике. Оне који буду способни за војску упућиваће у најближе одредске јединице, а одагле ће бити по наређењу овога Штаба упућивани у поједине бригаде ове дивизије.

плер" напале су 3. пролетерску бригаду код Бродарева, а 99 пук (без једног батаљона), четници Воја Лукачевића и Прибојски одред муслиманске милиције нападали су на правцу Сјеница — Нова Варош — Прибој 5. крајишку дивизију.¹²⁷ Ојачан Бродаревским и Комаранским одредом муслиманске милиције из СС легије „Кремплер“, 98. пук 1. брдске дивизије, 4. децембра, рано ујутро форсирао је Лим, заузео Бродарево и, после жестоке борбе, потиснуо 3. пролетерску бригаду, овладао околином Бродарева и наставио дејства према Бијелом Пољу, Каменој Гори и Ћехотини. У свим тим борбама, према оцени команде немачке 1. брдске дивизије, 3. пролетерска бригада је показала изванредну упорност, храброст и самопожртвовање.¹²⁸ Она је спречила продор Немаца од Бродарева према Пљевљима и напад на десни бок и позадину 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде.

Пошто је заузела Пљевља, дивизија је одмах наставила наступање према Чајничу, Косаници, Жабљаку, Бијелом Пољу, Прибоју и Вишеграду. Она је 7. децембра заузела Бијело Поље, али су га већ 10. децембра повратили делови 4. пролетерске бригаде и Бјелопољског

¹²⁷ Исто.

¹²⁸ Исто, Зборник НОР-а, IX, том 5.5, док. бр. 51.

6. Штабови санџачких одреда биће под непосредном командом Штаба наше дивизије, од кога ће бити потпомогнути у своме раду, добивати задатке, коме ће подносити извјештаје о своме раду и ситуацији на одговарајућој просторији. Штаб дивизије ће према потреби у појединим моментима стављати одреде под команду наших бригада, односно јединица, чији задаци моментално координирају и тијесно су повезани за задацима одреда.

7. Штабови одреда ће одмах по пријему овог наређења предузети све мјере у циљу извршења горњих задатака о чему ће поднијети извјештај.

8. Штаб дивизије ће се налазити до даљег у Пријепољу.

Да би знали садање стање у одредима, штабови одреда ће поднијети извјештај са бројним стањем својих јединица.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
п. пуковник,
Мило Јовићевић

(М. П.)

Командант — п. пуковник,
Жарко С. Видовић

Достављено:

Штабу I Санџачког одреда

Штабу II Санџачког одреда

Штабу III Санџачког одреда

Командама подручја на територији Санџака.

партизанског одреда. Немци су 4. децембра, са Лукачевићевим четницима, заузели Нову Варош, а 7. децембра Прибој и принудили 5. крајишку дивизију да се у току 9/10. децембра повуче на леву обалу Дрине. Са њеним јединицама су се повукли партијски комитети, поједини одборници и већници ЗАВНОС-а, делови партизанских одреда са територије нововарошкога, прибојскога и милешевског среза.¹²⁹

После пада Пљеваља, 2. пролетерска дивизија се хитно повукла на леву страну Њехотине, где је организовала одбрану и измакла новом удару надмоћнијих немачких снага. Тиме је завршена пријепољска битка, у којој је 2. пролетерска дивизија претрпела пораз и велике губитке. Имала је неколико стотина погинулих и рањених бораца и руководилаца. Само 1. шумадијска бригада је имала око 215 погинулих, заробљених и тешко рањених, 2. пролетерска бригада 139 погинулих и тешко рањених, и 3. пролетерска 46 погинулих и 40 рањених бораца.¹³⁰

После пада Пљеваља и Чајнича, 2. пролетерска дивизија је 11. децембра, са 2. пролетерском, 2. далматинском и 1. шумадијском бригадом, кренула са територије Пљеваља за Србију. У Санцаку су, у то време, остале да се боре само санџачке бригаде и поједине црногорске бригаде, Пљеваљски и Бјелопољски партизански одред.

РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1944. ГОДИНЕ

Даљи полет НОБ-а у Санцаку привремено је прекинула нова непријатељска офанзива, у којој је почетком децембра 1943, немачка 1. брдска дивизија, заједно са муслиманском милицијом и четницима, заузела ослобођене градове Санцака.

Губитком градова у децембру 1943. године, слободна територија се знатно смањила. Изгубљена је цела област између Увца и Лима, Пљеваља и њихова непосредна околина. Стога је слободна територија Санцака, у првој половини 1944, обухватала само подручје између Лима и Таре и била је чврсто повезана са слободном територијом Црне Горе, што је било веома значајно за НОБ у Санцаку. У Бијелом Пољу, једином слободном граду, налазили су се обласни комитет КПЈ и СКОЈ-а, Извршни одбор ЗАВНОС-а, Команда војног подручја и среске установе бјелопољског среза, Главни штаб Санцака је био у Борови, код Пљеваља. Почетком фебруара, Санцак је имао једну пролетерску и једну ударну бригаду, са 1.600 бораца, два партизанска одреда и Главни штаб са 400 бораца, једну команду подручја и три команде места са 200 бораца, и око 500 бораца у 1. и 2. пролетерској, 3. црногорској и 5. крајишкој дивизији.

¹²⁹⁾ Зборник НОР-а, том I, књ. 16, док. бр. 89—93.

¹³⁰⁾ Зборник НОР-а, том I, књ. 16, док. бр. 93, 109, 123; том IX, И. Ђуковић, н. д., стр. 273—274; Б. Гледовић, н. дело, стр. 88—93; С. Урошевић у свом наведеном делу тврди да је из 2. пролетерске бригаде погинуло 80 бораца и руководиоца (*Друга пролетерска*, стр. 341), у Зборнику НОР-а, том IX, књ. 5, док. 2. стоји 139 погинулих, а Љ. Ђурић износи у своме *Дневнику*, стр. 307, да је Шумадијска бригада имала до 120 погинулих, тешко рањених и несталих бораца, а И. Ђуковић у свом делу тврди да је 2. пролетерска имала 139 и Шумадијска бригада 215 погинулих бораца, а да је укупно избачено из строја ове славне бригаде 250 бораца од 370 које је (како он тврди) имала у Пријепољу.

У Санцаку су у првој половини 1944. дејствовале стално санџачке и црногорске пролетерске и ударне бригаде, Пљеваљски и Бјелопољски партизански одред и, краће време, јединице 1. и 2. пролетерске, 5. крајишке и 17. источnobосанске дивизије.

По наређењу Врховног штаба, формирана је 4. марта 1944. године 37. ударна санџачка дивизија, у чији су састав ушле 3. пролетерска санџачка, 4. санџачка и 8. црногорска бригада. За команданта дивизије постављен је Жарко Видовић, а за политичког комесара Мило Јовићевић. У вријеме формирања, дивизија је имала око 2.300 бораца. То је било од посебног значаја за већи развој НОБ-а у Санцаку.

Санџачка дивизија је у прво вријеме дејствовала у Санцаку и североисточном делу Црне Горе против Немаца, четника, муслиманске милиције и великоалбанске жандармерије.

Санџак је представљао значајну операцијску основицу за концентрацију и продор главних снага НОВЈ у Србију. Да би осујетили даље јачање НОБ-а у Санцаку и офанзиву главнине НОВЈ у Србију, надмоћне немачке и четничке снаге и муслиманска милиција предузеле су 11. априла из Пљеваља, Пријепоља и Рожаја офанзиву против слободне територије Санџака, коју је бранила 37. дивизија. Оне су овладале слободном територијом Санџака и принудиле дивизију да се 15. априла повуче на леву обалу Таре. Други корпус је, међутим, у противудару 23/24. априла, са 37. дивизијом, 5. црногорском бригадом и два батаљона 7. црногорске бригаде 3. дивизије, нанео тешке губитке непријатељу и, до 5. маја, повратио изгубљену слободну територију Санџака. Санџачке четничке формације биле су разбијене и сведене на 1.000 до 1.200 четника.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ГРАДОВА 1944. ГОДИНЕ

После непријатељске пролећне офанзиве на слободну територију дошло је током лета и јесени до новог и снажног полета НОБ-а у свим деловима Санџака, који је добијао све већи значај у стратешким плановима Врховног штаба. Настављајући жестоке борбе 37. дивизија и делови 3. дивизије проширили су слободну територију између Лима и Таре на подручје између Лима и Увца. Пошто су се, после двомесечних борби у Србији, 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија вратиле у Санџак (средином маја), 2. дивизија је упућена у Васојевиће, а 5. крајишка на територију између Лима и Таре, одакле се у јулу, са 17. источnobосанском дивизијом, пребацила у рејон Берана и Андријевице, где се спојила са 2. пролетерском дивизијом ради продора у Србију. Истовремено је 37. санџачка дејствовала између Таре и Увца, а главнина 3. црногорске на простору Пријепоље — Сјеница — Тугин.

У лето 1944. године, у Санцаку су дејствовали делови немачке 181. дивизије, 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, 21. СС-дивизије „Скендербег“, 24. бугарске дивизије, затим 2. и 4. пук „Бранденбург“, легија „Кремплер“, група „Бендли“ и више четничких јединица из Србије, Санџака, Црне Горе и источне Босне. Сви су они предузимали низ офанзивних операција против 37. санџачке, 3. црногорске, 5. крајишке, 17. источnobосанске, 1. и 2. пролетерске и 6. личке дивизије — да би им спречили концентрацију и продор у Србију.

Почетком јула, 1. пролетерска дивизија је стигла из Босне у Санџак и дејствовала у околини Пљеваља, Пријепоља и Бродарева. По-

сле тешких борби између Лима и Таре, 20/21. августа форсирала је Лим у рејону Прибоја, ослободила Прибој, наставила покрет преко Увца и 23. августа стигла на Златибор. Затим је 25. августа у Санџак дошла и 6. личка пролетерска дивизија, која је прешла Лим код Прибоја, па 30. августа, преко Увца, стигла на Златар, где је ушла у састав 1. пролетерског корпуса.

Обезбеђујући концентрацију 1, 2. и 6. пролетерске, 5. крајишке и 37. источnobосанске дивизије ради њиховог покрета у Србију, санџачке бригаде су, у саставу 37. дивизије, у мају и јуну успешно дејствовале између Лима и Таре. У јулу су два пута форсирале Лим између Прибоја и Пријепоља, ослободиле Нову Варош 4—6. јула, Прибој 31. јула и Рудо 31. августа. У првој половини августа прешле су у Србију и бориле се на Јавору, Љубишу и Златару. У тим борбама су нанеле велике губитке четницима из Србије, Санџака и источне Босне, и санџачкој муслиманској милицији. Затим су се, ради прихвата 1. пролетерског корпуса, вратиле са Златара и 14/15. августа прешле на леву обалу Лима да би дејствовале против Немаца и четника према Пљевљима, Пријепољу, Прибоју и Рудом. У међувремену, под командом штаба 1. пролетерске дивизије, дејствовале су 8. црногорска и новоформирана 5. санџачка бригада (командант Данило Јауковић, па убрзо Бошко Шкрбовић, комесар Живко Цувер), која је званично формирана 21. августа у селу Жирчи код Прибоја. На дан формирања имала је 500 бораца из бјелопољског, пљеваљског и милешевског среза и добила је назив ударна.

После тога, 37. дивизија је 21/22. августа поново прешла на десну обалу Лима код Прибоја и Рудог, па је крајем августа и у првој половини септембра, под непосредном командом Врховног штаба, водила веома оштре борбе против 14. пука 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, 2. пука „Бранденбург“, легије „Кремплер“ и четника на правцима Вишеград — Мокра гора — Ужице, Пријепоље — Нова Варош — Златибор и Вишеград — Прибој — Златибор. Тако је обезбеђивала даљи прихват и офанзиву 1. пролетерског корпуса из Санџака, преко Златибора и Кремана, и 12. корпуса из источне Босне, преко Дрине и планине Таре, у Србију. Трећа пролетерска бригада је у међувремену сломила отпор делова 2. пука „Бранденбург“ и легије „Кремплер“ и, коначно, 6. септембра, ослободила Нову Варош“.

У другој половини августа и првој половини септембра, у Санџаку су се налазили немачка група „Бендел“, немачка легија „Кремплер“ (око 4.000 припадника санџачке муслиманске милиције и 2.000 санџачких, црногорских и источnobосанских четника. По наређењу Врховног штаба, санџачке бригаде у саставу 37. дивизије дејствовале су све до краја октобра на територији западне Србије, Санџака и југоисточне Босне. Тада су ослободиле Прибој, Пријепоље, Пљевља, Бајину Башту, Ужице, Ужичку Пожегу, Гучу, Арише, Ивањицу, Горажде и Вишеград, а са делом 7. црногорске бригаде и Сјеницу.

Четничке санџачке формације биле су разбијене, делимично уништене, потпуно деморалисане, онеспособљене за обнављање и било какав озбиљнији отпор јединицама НОВЈ. Због губитака и масовног дезертерства, оне су се бројно смањиле, јер су присилно мобилисани сељаци бежали и предавали се јединицама 37. дивизије, партизанским одредима, НОО и војно-позадинским установама. Потом су ступали у бригаде, партизанске одреде и сеоске страже. Трећа пролетерска (командант Халил Хаџимуртезић, комесар Данило Кнежевић) у Ви-

шеграду је, 9. октобра, дефинитивно разбила и војнички уништила санџачке четнике. Истовремено је 37. дивизија, са деловима 3. дивизије, нанела тежак пораз муслиманским квислиншким формацијама и убрзала процес њиховог распадања, јер су их напуштали присилно мобилисани санџачки Муслимани и прелазили у бригаде и новоформиране партизанске одреде на подручју Сјенице и Тутина. После тога су у Санџаку остали само мањи четнички и милицијско-есесовски квислиншки остаци, који су се крили по шумама и наставили да терорису народ. С њима су се успешно обрачунавали новоформиранни органи ОЗНЕ-е и санџачке јединице КНОЈ-а.

Кад су ослобођени Нова Варош (6. септембра), Прибој (25. септембра), Пријепоље (29. септембра), Пљевља (1. октобра) и Сјеница (15. октобра), у Санџаку је повећана слободна територија између Лима и Таре, а између Лима и Увца је консолидована и знатно проширена. Обухватала је шест од осам санџачких срезова, или 5.000 квадратних километара, са 182.000 становника. Центар ослобођене територије била је Нова Варош, у којој су се налазили обласни комитети КПЈ и СКОЈ-а, Извршни одбор ЗАВНОС-а, штаб 37. дивизије, Команда војног подручја и друге обласне установе и организације, и установе НОП-а за нововарошки срез.

У свим ослобођеним срезovima формирани су органи ОЗН-е, са четама и батаљонима, који су крајем године преименовани у батаљоне КНОЈ-а. Те јесени је формиран Срески комитет Партије за сјенички срез и образован Сјенички партизански одред, а у штабичком срезу Тутински.

У првој половини децембра 1944. санџачка партијска организација (којом су руководили Обласни и Дивизијски комитет и седам среских комитета КПЈ) имала је 800 чланова, од којих 600 у 37. дивизији. Остали су били на терену, већином у органима народне власти. Енергично су сузбијане појаве самовоље појединаца, а Извршни одбор ЗАВНОС-а, је похвалио оне јединице, као на пример, 5. крајишку дивизију, које су политичким деловањем и примерним држањем својих бораца допринеле разобличавању непријатељске пропаганде и бржем развоју НОБ-а у Санџаку. Захваљујући, увелико, деловању и утицају руководећег кадра те дивизије, повећао се број нових бораца, па су формиранни нови санџачки партизански одреди, који су имали по два батаљона и обухватили су територију свих санџачких срезова, а нешто касније образована је и Санџачка бригада КНОЈ-а. На слободној територији је спроведена војна мобилизација мушког становништва од 18 до 30 година старости. У децембру 1944. и јануару 1945. године, 37. дивизија попуњена је са 6.500 нових бораца из Санџака и Србије, па је од 15. децембра 1944. до 10. фебруара 1945. нарасла на 9.000 бораца, а 1. маја 1945. имала је 11.200 бораца, подофицира и официра од којих су 1.206 били чланови КПЈ, 383 кандидати за чланове КПЈ и 2.500 скојеваца.

ЗАВРШНЕ БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

За коначно ослобођење Санџака вођене су борбе од новембра 1944. до 12. јануара 1945. У њима су 37. санџачка, 22. српска и 3. црногорска дивизија водиле тешке борбе против немачког 21. и 91. армијског корпуса, који су се преко Санџака повлачили из Грчке и Албаније, Србије и Црне Горе у Босну. Заједно са Немцима, преко

Санџака су одступали и остаци србијанских и црногорских четника. Најпре су претходнице немачког 91. корпуса заузеле Пљевља 8. октобра, Прибој 9. октобра, Сјеницу 25. октобра, Пријепоље 29. октобра. Док су 4. и 5. санџачка бригада водиле тешке борбе на правцима Сјеница — Пријепоље — Пљевља и у долини Лима, дотле је 3. пролетерска спречила Немце и црногорске четнике да преко Пљеваља продру у Босну и присилила их да се повлаче долином Лима, наневши им велике губитке. На Савином лакту, код Пријепоља, Немци су 25/26. новембра претрпели велике губитке у људству и материјалу, а четници у Пљевљима 18/19. новембра. У наставку борби 22. српска дивизија је ослободила Нови Пазар 29/30. новембра и Сјеницу 14. децембра, 3. црногорска дивизија ослободила је Тутин 23. новембра и Бијело Поље 4. јануара 1945. године, а 37. санџачка дивизија Пљевља, 18/19. новембра, Пријепоље 9/10. јануара 1945. године и Прибој 12. јануара 1945. године. Заштитнице немачке 181. дивизије из 21. армијског корпуса протеране су из Прибоја 12. јануара 1945. Тиме је завршено ослобођење Санџака. После тога је 37. дивизија (командант Чедо Дру-

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. пов. бр. 48
18 маја 1944
у 10.5 часова

ШТАБУ III, IV И VIII БРИГАДЕ

1. Јединице III Дивизије воде непрестане борбе на десној обали Лима, дејствујући на комуникацију Сјеница — Пријепоље. Оне су показале велику борбеност и имале су добрих успјеха.

Осјећа се ближе дејство јединица II и V Дивизије.²

Непријатељске снаге у Санџаку нису јаке иако су сразмјерно многобројније од наших.

Задатак наших јединица, у склопу операција на територији Санџака, је да одлучним дејством непријатеља натјерамо на двоје: или да напушта Санџак или да довуче јача појачања.

Непријатељске снаге су се оријентисале јачим својим дијеловима у правцу јединица III Дивизије. На просторији Пријепоље — Пљевља непријатељ има мањи број својих снага. У Пријепољу има највише до 100 Њемаца. На Мостишту и Караули налази се око 150 Њемаца. На просторији Ратајска — Миоска до 400 милиџаца са мањим бројем Њемаца. На Коловрату се налази нешто недићеваца. На Мијајловици и Вијенцу су Пљеваљски четници, као и на просторији јужно од Пљеваља. У Пљевљима се налази до 300 Њемаца.

Задатак наше Дивизије је да што одлучније врши притисак на Пријепоље и Пљевља, као и на комуникацију која веже та два гарнизона. *Тај притисак мора да буде сталан.*

ловић, комесар потпуковник Данило Кнежевић) наставила борбе за коначно ослобођење Босне.

После жестоких борби које је водила са деловима немачке 181. и 297. дивизије, 37 дивизија је ослободила Рудо 15. јануара, Вишеград 14. фебруара, Горажде 4/5. марта, Рогатицу 8. марта, Пале 28/29. марта. Дивизија се нарочито истакла у борбама за ослобођење Сарајева 5/6. априла, а такође и у борбама које су вођене у другој половини априла и у току маја против главних снага Драже Михаиловића, које су уништене на простору Калиновик — Зеленгора — Сутјеска — Фоча — Горажде — Гласинац — Сребреница — Власеница — Зворник.

У то време, у јединицама 37. санџачке, 1. и 2. пролетерске, 3. и 5. ударне дивизије и другим јединицама НОВЈ налазило се око 15.000 бораца из Санџака, од којих 440 жена. Партијска организација је два месеца пре тога (6. фебруара) имала 1.456 чланова Партије, 302 кандидата и 1.465 чланова СКОЈ-а, и то у јединицама 37. дивизије 892 члана Партије, 190 кандидата и 535 чланова СКОЈ-а, у бригади КНОЈ-а 80 чланова Партије и 130 чланова СКОЈ-а, а на терену 484 члана Партије, 112 кандидата и 800 чланова СКОЈ-а. Обласни коми-

У вези тога

НАРЕЂУЈЕМО:

1. — III Санџачка бригада ће ноћу 18/19. ов.мј. безувјетно пребацити своја два батаљона сјеверно од комуникације Пријепоље — Пљевља. Ти батаљони ће 19. ов.мј. бити негдје код Бабине. 19. ов.мј. у 21 час нападаће и вршиће снажан притисак на Пријепоље и Селашницу општим правцем: Барице — Столац. За вријеме те акције поставиће засједе на комуникацији Пријепоље — Прибој. Послије извршене те акције, када ће бити општи напад свих јединица наше Дивизије на читавом сектору, та два батаљона ће се поново пребацили Бабинама, и даље ће радити према наређењу свога Штаба бригаде. Штаб бригаде ће стално одржавати везу са та два батаљона, и унапријед одредити мјеста гдје ће се та веза одржавати. Главни задатак тих батаљона је дејство ка Пријепољу, односно комуникацији Пријепоље — Мијајловица у садејству са нашим снагама јужно од те комуникације, а према ситуацији и чишћење четничких групица ка Тоцима.

Група од два батаљона која ће остати јужно од комуникације извршиће напад ка Јабуци 19. ов.мј. у 21 час.

Даљи задатак III Бригаде је да врши нападе на дијелу комуникације Јабука — Пљевља, настојећи да изврши један напад на Мијајловицу. Чим се створе услови за напад на Мијајловицу — Вијенац, одмах ће Штаб III Бригаде о томе извијестити овај Штаб, да би том приликом дејствовале и јединице VIII и IV Бригаде у циљу координације.

2. — Јединице VIII Црногорске бригаде ће извршити одлучан напад 19. ов.мј. у 21 час на дијелу комуникације Миоска — Коловрат — Рикавце, настојећи да се извјесним снагама одрже код Савиног Лакта.

тет КПЈ сачињавали су у то време: Воја Лековић, секретар, Мићо Зорић, Велибор Љујић, Мишо Павићевић, Селмо Хашимбеговић, Момир Бошковић, Комнен Церовић, Љубица Пурић и Данило Пурић.

У развоју НОБ-а у Санцаку велику улогу је одиграла штампа. Излазили су следећи листови: *Глас Санцака*, орган ЗАВНОС-а 1944-45; *Младост*, лист организације УСАОЈ-а за Санцак, 1944-45; *Жена данас*, орган Обласног одбора АФЖ, 1944-45; *Наша бригада*, лист 3. пролетерске бригаде, 1942-45; *Побједа*, лист 4. санџачке бригаде; *Осветник*, лист 5. санџачке бригаде; *Освит*, орган 37. дивизије, 1945. Обласни комитет Партије и Главни штаб за Санцак издавали су у периоду 1941-45 „Вести“, „Вијести“, „Недељни ратни преглед“, а штампали су и већи број књига, реферата и брошура марксистичког садржаја. Сви листови излазили су повремено и у ограниченом броју примерака. Њихови уредници су били Мишо Павићевић, Мирко Ђуковић, Душан Недељковић и др.

Народ је у Санцаку дочекао ослобођење са изграђеним системом народне власти, јединственим и масовним Народноослободилачким фронтом, са чврстом партијском и скојевском организацијом, са више војних јединица. Постојале су 37. санџачка дивизија, са четири бригаде (3. пролетерска, 4. и 5. ударна санџачка и Артиљеријска), које су

Када III Бригада, због акција ка Вијенцу, напусти Камену Гору, Штаб VIII Бригаде ће пребацили један батаљон на тај сектор са задатком затварања правца и дејства Јабука — Камена Гора.

3. — IV Санџачка бригада ће 19. окт. у 21 час извршити снажан притисак на Пљевља. Даље ће дејствовати на просторији јужно од Пљеваља.³

4. Јединице ће међусобно одржавати свакодневну везу.

5. Извршити све припреме да би напад испао што организованији и одлучнији.

6. Штаб дивизије ће се налазити у Љековини.

7. Дивизијска болница се налази у Бистрици.

8. Борбени знаци:

за 18. мај: Јабука — Влака
за 19 „ Буна — Бабине
за 20 „ Пријепоље — Пљевља
за 21 „ Авион — Америка
за 22 „ Јадран — Слободан
за 23 „ Банат — Београд
за 24 „ Сава — Срем

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Начелник — капетан

Раде В. Кнежевић

За штаб

Командант — п.пуковник

Жарко С. Видовић

¹ Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 57, к. 1253.

² Види том III, књ. 7, док. бр. 248.

³ Види док. бр. 184.

У паузи: Чедо Друловић командант 37. дивизије (десно) и Обрад Ђоковић-Чеперац

имале 11.200 бораца, затим бригада КНОЈ-а од 2.500 бораца, једна дивизијска војна област, три команде подручја, 16 команди места, и бројне јединице народне милиције при среским и општинским НОО. Било је 8 среских комитета и Окружни комитет КПЈ, са 53 члана, исто толико комитета СКОЈ-а, затим 8 среских, 75 општинских и градских и 403 месна НОО, са 3.175 изабраних одборника. Такође су радили срески, општински и месни одбори Народног фронта, с мрежом основних организација у свим градовима и селима. Биле су отворене основне школе, а у Пљевљима, Бијелом Пољу, Рријеполу и Новом Пазару и гимназије.

ЉУДСКИ И МАТЕРИЈАЛНИ ГУБИЦИ

Санцак је дао значајан допринос победи НОБ-а и револуције и поднео велике људске и материјалне жртве. У јединицама НОВ и ПОЈ погинуло је преко 5.000 бораца, а окупатори и квислинзи погубили су или поубијали 8.150 људи, жена и деце. У борбама је највише изгинула омладина од 16. до 21. године живота, пошто је она и у Санцаку, као основна, највиталнија и најпрогресивнија друштвена снага, сачињавала 75 посто борачког и старешинског састава НОВ и ПОЈ. У Немачкој и Италији је за време рата било неколико стотина ратних заробљеника, интернираних родољуба и антифашиста у концентрационим логорима, од којих су многи убијени у Аушвицу, Матхаузену, Бухенвалдуи Дахауу, а такође и у логорима на Бањици и Сајмишту, затим у Бару, Клосу, у Албанији и по логорима у Италији. Санцак је претрпео велика разарања и уништења материјалних добара. Изго-

рело је преко 22.246 стамбених и других зграда, бомбардовањем села и градова разрушено је или оштећено 2.939 кућа и других зграда, а уништено је или оштећено 150 основних и средњих школа, од 176, колико их је укупно било. Од бомбардовања су највише страдали Бијело Поље и Сјеница, а бомбардовани су више пута и Пљевља, Пријеполје и Нова Варош, али су у њима разарања била мања. Опљачкано је или уништено на хиљаде тона жита, десетине хиљада грло крупне и ситне стоке, велике количине других животних намирница. Народ је дочекао победу и ослобођење на згариштима и рушевинама, али је стојички подносио све жртве, ратне тегобе и напоре, и часно извршио своје патриотске и револуционарне обавезе.

За постигнуте успехе и заслуге у НОБ-у 3. санџачка пролетерска бригада је одликована Орденом народног хероја, а и друге санџачке бригаде добиле су висока признања и ратна одликовања.

Санџак је дао 27 народних хероја, од којих је погинуло 19: Рифат Бурџовић Тршо, Владимир Кнежевић Волођа, ЈБубиша Миодраговић, Владимир Перић Валтер, Томаш Жижић, Момир Пуцаревић, Гојко Друловић, Јездимир Ловић, Милован Јелић, Слободан Никачевић, Богољуб Чукић, Живко ЈБујић, Родољуб Стевовић, Душан Томашевић Ћирко, ЈБубомир Бакоч, Живко Џувер, Милосав Стиковић, Радомир Ракочевић и Радоје Контић.

На крају, потребно је и ради поука и ради искустава истаћи:

1) Партијска организација у Санџаку је непрекидно посвећивала велику бригу јачању својих организација и организација СКОЈ-а, да би биле способне за извршење свих сложених политичких, војних и организационих задатака. Она је, током целог рата, своје најбоље кадрове слала у прве борбене редове.

2) Партијска организација у Санџаку, као једина покретачка и руководећа снага НОБ-а непоколебљиво се руководила мишљу да је покретање и победа оружане борбе против окупатора, домаћих издајника и контрареволуције први и основни задатак комуниста и родољуба, и да на том задатку мора окупити све друштвене снаге, без обзира на националне, верске, имовинске и друге разлике, при чему се стално користила слободарским и револуционарним традицијама наших народа.

3) Партија је у Санџаку посвећивала велику бригу стварању, развоју и правилном функционисању народноослободилачких одбора, као органа нове, револуционарне и демократске власти. Она је непрекидно учвршћивала веру већине народа да се неће повратити поредак старе Југославије (који је био компромитован, нарочито због експлоатације, корупције и априлске капитулације), дајући перспективе стварања нове Југославије, као демократске и равноправне заједнице свих југословенских народа, без ичије хегемоније, угњетавања, политичког терора, полицијске самовоље и социјалне неправде.

4) Партија, народноослободилачки одбори и партизанске јединице су се доследно и на свакој стопи санџачке земље борили против националистичког и шовинистичког слепила, против братоубилачког рата између Срба, Црногораца и Муслимана. Због тога су строго кажњавани носиоци шовинизма, лопови и пљачкаши, било муслиманске, било српске и црногорске имовине. Истовремено, комунисти су се борили за чување моралног, политичког и материјалног интегритета људи, за

стварање револуционарних и демократских органа власти на читавој слободној територији.

5) Партијска организација је била свесна чињенице да идеје, циљеви и политика НОР-а и револуције вреде онолико колико вреде људи који се боре за те идеје и ту политику. Због тога је од морално-политичког лика комуниста, њихове способности, личног примера, скромности, понашања, самопожртвовања и од њиховог односа према људима, од демократског и револуционарног карактера и рада народноослободилачких одбора, од тачног и објективног информисања народа о догађајима у земљи и свету, од правилног односа партизанске војске према народу и његовим органима власти — умногome зависило поверење народа у руководеће снаге НОБ-а и његово учешће у јединицама Народноослободилачке војске.

6) Партија је имала велико поверење у народне масе, па се успешно борила против појава неповерења, небриге и неправилног односа према народу. Она се супротстављала свим националистима који су својим хегемонистичким и патерналистичким схватањима и губернаторским понашањем настојали да у Санцаку створе губернију или провинцију, с колонијалном психологијом и поданичким менталитетом народа. Због тога је у резолуцији и прогласу оснивачке скупштине ЗАВНОС-а речено и ово:

— да само Југославија уређена на демократској и федеративној основи одговара потребама и интересима народа Југославије и да ће само таква Југославија, у којој неће бити ниједан народ, ниједна покрајина и област предмет угњетавања и тлачења, моћи ујединити народе Југославије у једну трајну и свесну државну заједницу;

— да ће народ Санцака учинити све, у заједници са народима осталих покрајина и области Југославије, да се не поврате противнародни режими бивше Југославије, да се не поврати и не повампири Југославија националног и социјалног угњетавања и народног неправља.

7) Грешке, пропусте и разне слабости у раду партијска организација је, уз помоћ ЦК КПЈ, отклањала, развијала самоиницијативу, слободу мисли и демократију у својим редовима, уважавајући дискусије, предлоге, оцене и критике засноване на чињеницама, па је била против неоправданог дисквалификавања људи.

8) Комунисти Санцака су чинили покретачку и руководећу снагу НОР-а и револуције, а сиромашни и средњи сељаци, који су били под непосредним утицајем КПЈ, првенствено и углавном омладинци, огромну већину борачког и нижег старешинског састава свих партизанских јединица.

9) И санчачким комунистима било је јасно да народ мора бити свестан своје снаге, убеђен у нужност и оправданост борбе и могућности победе. При свему томе, људска компонента НОБ-а имала је стално и веома изразито велику улогу. Комунисти су увек истицали да се НОР и револуција воде ради општенородних и друштвених интереса, а не ничијих и сопствених, да се у револуцији и социјализму не смеју разликовати речи и дела, да све припаднике НОБ-а морају красити високе етичке норме, борбени квалитети и дубока људска и лична одговорност за све своје поступке. Од свега тога, умногome су зависиле племе и осеке НОР-а и социјалистичке револуције и у Санцаку.

10) Народ Санџака — Срби, Црногорци и Муслимани — јединствено, заједнички и постојано су учествовали у борби за слободу у општејугословенском НОР-у и социјалистичкој револуцији, баш због тога и ради тога што је водећа мисао КПЈ била и остала да Југославија не може бити поново успостављена и сачувана као слободна и независна југословенска заједница ако у њој радничка класа и сви радни људи не буду слободни, ако у њој сви народи и народности Југославије не буду равноправни. С тим у вези, друг Тито је у свом говору на прослави Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра 1973, рекао: „Народне масе су знале да се борба у коју их је позвала и повела КПЈ неће ограничити само на ослобођење земље од окупатора. Оне су знале да ће та борба донијети дубоке социјалне преображаје који неће дозволити повратак на старо, у народу омрзнуто стање, и да се она води и за право сваког народа на самоопредјељење, за националну слободу и равноправност. Управо то је и омогућило невиђену иницијативу и стваралаштво у најширим слојевима народа, чиме се цијело вријеме одликовала наша народноослободилачка борба“.

Пред формирање бригаде

Стварање услова за формирање нових јединица на територији Санџака, у 1943. години, директно је повезано са борбом НОВ за ослобођење Санџака.

У другој половини 1943. године, догађаји изван наше земље повољно су се развијали. По завршетку пете непријатељске офанзиве Ерховни штаб је анализирао војно-политичку ситуацију и закључио да предстоје крупни догађаји, које НОВ треба спремно да дочека. У том смислу, оценио је, пре свега, да треба прећи у офанзиву на читавој територији Југославије. Још прије капитулације Италије, снаге НОВ ослободиле су читаву источну Восну, дио централне Босне и Босанску крајину. Офанзивна дејства НОВ су се развила и у другим дијеловима Југославије.

Ситуација у Санџаку после пете непријатељске офанзиве, била је врло сложена и тешка. Требало је доста труца и напора, па и времена, да се народ опорави од стравичних злочина које су починили окупатори и домаћи издајници, и да се народ увери да је немогуће уништити Народноослободилачку војску. Окупатори, четници и муслиманска милиција успели су, за време офанзиве, да рашире вести да је НОВ, са Врховним штабом, уништена на Сутјесци.

Првих дана августа, било је јасно да ће Италија брзо капитулирати. Врховни штаб је издао директиву да све јединице НОВ пређу у офанзиву, како би се нашле у непосредној близини италијанских гарнизона и извршили разоружање италијанских дивизија пре Немаца. Јединице 2. пролетерске дивизије упућене су у правцу Херцеговине, Црне Горе и Санџака, са задатком да на том простору створе слободну територију и прикупе све борце, који су се са Сутјеске пробили у том правцу. Сем тога, требало је да мобилишу нове борце, формирају нове јединице, народноослободилачке одборе и створе услове да се, приликом капитулације Италије, разоружају италијанске јединице на овом простору.

Већ 3. септембра 1943. године, 2. пролетерска дивизија избија на леву обалу Дрине. Њеним доласком на Дрину и у рејон Фоче, дефинитивно су разбијене приче окупатора и домаћих издајника о уништењу НОВ. Њеним доласком, у ствари, убрзан је развој и размах борбе у делу Санџака (Пљевља и Бијело Поље).

Четници су, такође, предвиђали брзу капитулацију Италије. Настојали су да Санџак претворе у своју базу, да се нађу у близини италијанских гарнизона у Санџаку, да разоружају италијанске јединице, да дођу до велике количине ратног наоружања, муниције и хра-

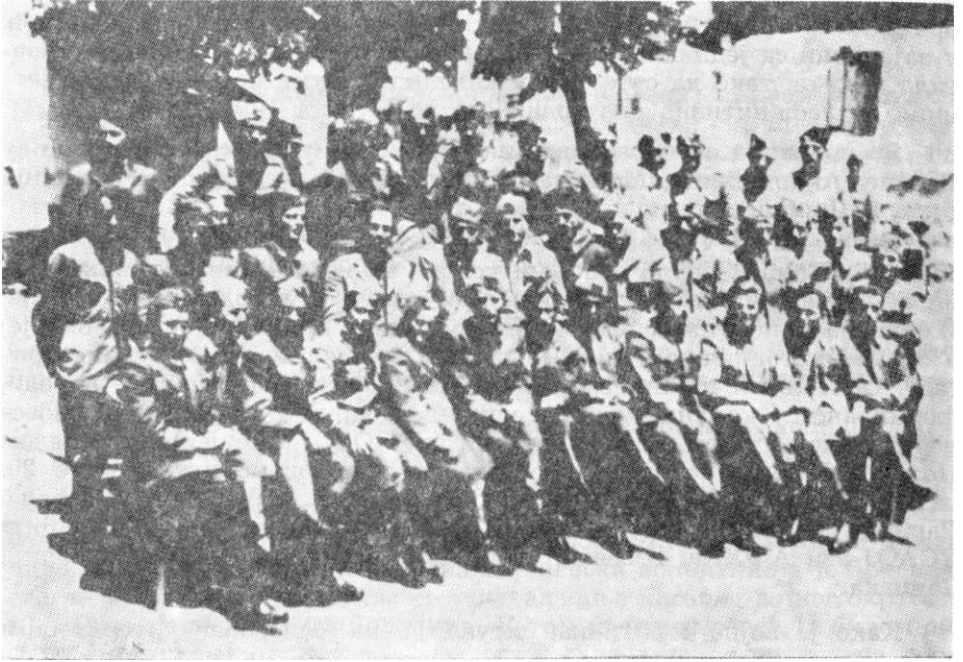
не и спрече продор НОВ у Санџак. Почетком септембра, група око 250 четника из ужичког, ивањичког, златиборског и златарског краја, дошла је у село Градина, на граници пљеваљског и бјелопољског среза (између села Маоче, Вруља, Блишково). Припремали су прославу рођендана краља Петра, 6. септембар. Ту прославу четници нису одржали, јер су их 5/6. септембра напали делови 3. пролетерске бригаде. Напад је био изненадан и енергичан. Четници су се жилаво бранили. Али нашли су се у окружењу. У тој борби убијено је 10 четника, међу којима је био њихов командант Миодраг Боричић, познат у златиборском и златарском крају по злочинима над партизанским породицама. Трећа пролетерска је такође имала губитке — погинули су Милорад и Милисав Перуничих, Радомир Кљајевић Раша и Млађен Човић, а рањен је Веселин Булатовић. Та борба је била од великог значаја. Четници су протерани са терена између Пљеваља и Бијелог Поља.

Како се војно-политичка ситуација брзо мењала, Врховни штаб је 5. септембра наредио да се формира 2. ударни корпус, који су сачињавале 2. пролетерска дивизија (2. пролетерска, 2. далматинска и 3. пролетерска санџачка бригада), 3. ударна дивизија (4. и 5. пролетерска и 10. херцеговачка бригада). Од тог дана ће операцијама у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку руководити штаб 2. ударног корпуса.

Друга пролетерска дивизија оријентисана је у правцу Санџака. Седмог септембра се пребацује на десну обалу Дрине, заузима Горажде и брзо продире у правцу Пљеваља.

Тих дана, колона од око 1.000 четника, надирала је од Бијелог Поља, долином Вранеша, ка Пљевљима. Имала је за циљ да уђе у Пљевља пре јединица 2. пролетерске дивизије. Тај продор четника није успео. Сазнавши за надирање четника ка Пљевљима, 3. пролетерска санџачка бригада је из Блишкова кренула да запоседне положаје у селима Вруља и Кракалице и затвори пут на правцу Павино Поље — Коврен — Пљевља. Истовремено, герила и неколико политичких радника из Павина Поља, међу којима је био и друг Миле Перуничих, поставила је четницима заседу у Тјешњу, у непосредној близини села Блишкова. На ту засједу (колико се сећам 8. септембра) наишла је четничка претходница, са једним камионом пуним инжињеријског материјала. Герилска засједа је ту претходницу потпуно разбила и потукла. Уништен је камион, убијено 14 четника, 2 рањена и заробљена. Само је мањи број успео да се извуче у правцу Павина Поља. Сутрадан 9. септембра, објављена је радосна вест за све припаднике и симпатизере НОБ-а — Италија је капитулирала. Четници су били бесни због неуспеха да се пробију ка Пљевљима, па су сутрадан извршили репресалије над партизанским породицама у Павином Пољу и Лековини, а 11. септембра су продрли у села Стожер, Блишково и Коврен. У Блишкову и Коврену су опљачкали имовину и запалили све од реда: куће, зграде, стогове жита и сена. Становништво тих села се испред четника повукло у село Маоче и ишло у сусрет 2. пролетерској дивизији. Сазнавши да се у Вруљи и на Кракалицама налази 3. санџачка бригада, и да остале јединице 2. пролетерске дивизије наступају ка Пљевљима, четници се нису смели задржати на линији Стожер, Блишково, Коврен.

Иако је доста брзо напредовала ка Санџаку, 2. пролетерска дивизија није успела да стигне и разоружа италијанске јединице у гарнизонима у Санџаку. Италијанска дивизија „Тауринензе" у међувреме-

Штаб 37. дивизије са гитабовима 3. 4. 5. и артиљеријске бригаде, маја 1945. г.

ну се из Пљеваља повукла преко Жабљака у Црну Гору. То су учиниле и италијанске јединице из Нове Вароши, Пријепоља и Бијелог Поља. Јединицама 2. пролетерске дивизије преостало је да воде борбу против четника и муслиманске милиције по градовима, који су настојали да се, уз помоћ Немаца, у њима одрже.

Од 12. до 16. септембра 2. пролетерска дивизија је разбила четнике у Заборку, Чајничу и Мељаку. Потом је делимично разоружала четнике у околини Пљевља. Предњи делови дивизије избили су 17. септембра у рејон села Маоче. Са дивизијом су стигли и они делови 3. санџачке бригаде који су се са Сутјеске пробили и ушли у састав 2. пролетерске бригаде. Ови су одмах прешли у своју матичну јединицу. Од тог момента 3. санџачка бригада је комплетна ушла у састав 2. пролетерске дивизије.

Дивизија успева да до 20. септембра разбије четнике на терену Павина Поља и овлада линијом Стожер, Блишково, Коврен, с намером да продре ка Бијелом Пољу, а делом снага се оријентисала за напад на Пљевља. Чим су јединице 2. пролетерске дивизије стигле на територију Павина Поља, формиран је у селу Стожер Бјелопољски партизански батаљон (састава две чете, од по 30 људи), који ће убрзо прерасти у одред. Јединице 2. и 3. пролетерске бригаде ослободиле су 22. септембра Пљевља. После ослобођења Пљеваља, 2. пролетерска дивизија своје главне снаге усмерава ка Бијелом Пољу и убрзо га ослобађа. Потом део снага оријентише према Бродареву и Пријепољу. Док је дивизија продирала ка Бијелом Пољу, једна група четника (око 200 људи), бежећи из Колашинских Поља испред јединица 3. ди-

визије, избила је у село Стожер и нашла се иза леђа 2. пролетерске бригаде. Ту групу брзо је разбио Бјелопољски партизански батаљон, у заједници са једним водом из Пљеваљског одреда. Четнике је ухватила паника, тако да су се разбежали кроз шуме на све стране. Четници су дефинитивно протерани све до Бијелог Поља.

До половине октобра, јединице 2. ударног корпуса ослободиле су Беране, Андријевицу, Мојковац и Колашин, а 5. крајишка дивизија Рудо и Прибој.

Ослобађањем Пљеваља, Бијелог Поља и Мојковца, створени су у том делу Санцака врло повољни услови за мобилизацију нових бораца, обнављање партизанских одреда и народноослободилачких одбора. Извршена је попуна новим борцима јединица 2. пролетерске дивизије, а од нарочитог значаја била је попуна 3. пролетерске санџачке бригаде. Обновљени су Пљеваљски и Бјелопољски партизански одреди, формиране су команде места и команде подручја и месни народноослободилачки одбори и обновљени срески НОО у Пљевљима и Бијелом Пољу. У Пљевљима се сместио Штаб 2. ударног корпуса. Ту је 20. октобра конституисано Антифашистичко веће народног ослобођења Санцака. Формирана су среска и обласна руководства, организација УСАОЈ-а и АФЖ-а. Пљевља су постала центар слободне територије Санцака.

Како је војно-политичка ситуација на ослобођеној територији Херцеговине, Црне Горе и Санцака постајала све повољнија за НОБ, то је била све неповољнија за непријатеља. Непријатељ је извршио опсежне припреме и предузео офанзиву против јединица НОБ на тој територији. Већ 15. октобра отпочео је са нападом из правца Пећи преко Чакора (279. дивизија) и из правца Подгорице (118. дивизија) и успева да до 20. октобра овлада горњим током реке Лим и реке Таре, заузме Андријевицу, Беране, Матешево, Колашин и Мојковац. Концентричан напад тих немачких дивизија довео је у врло тежак положај јединице 2. ударног корпуса. Због такве ситуације, Врховни штаб је наредио 21. октобра штабу 2. ударног корпуса да своје снаге оријентише ка Прибоју и Рудом, и да, заједно са 5. крајишком дивизијом, пренесе операције у Србију. Штаб корпуса је наредио 2. пролетерској дивизији да крене ка Пријепољу, Новој Вароши и Прибоју. Трећа дивизија је потукла једну непријатељску колону код Колашина и одбацила је у правцу Вјетерника. Непријатељ је прешао у противофанзиву и поново заузео Колашин и Мојковац. Друга дивизија је у свом продору ка Србији, заузела Бродарево, Пријепоље и Нову Варош.

До краја октобра ослобођена је велика територија у Санцаку. Били су ослобођени градови: Пљевља, Мојковац, Бијело Поље, Пријепоље, Прибој и Нова Варош. Дивизије НОБ налазиле су се на граници Србије. Формирани су нови одреди: Милешевски, Златарски и Прибојски. У Црној Гори ослобођени су Жабљак, Шавник, Колашин и Беране. У Херцеговини Гацко и Билећа.

Ослобађањем већег дела Санцака, створени су повољни услови за стварање нових јединица у Санцаку. Партизански одреди су бројчано брзо нарастали, нарочито Бјелопољски и Пљеваљски. Нужно се наметала потреба да се сви одреди у Санцаку ставе под једну команду. Ради тога је у новембру формиран Главни штаб за Санџак. Према одлуци и наређењу Врховног команданта НОБ и ПОЈ, он је стављен

под команду Штаба 2. ударног корпуса. Под команду Главног штаба су били сви партизански одреди, команде подручја и команде места у Санцаку.

Штаб 2. ударног корпуса, својом наредбом од 3. новембра, ставља у задатак Главном штабу за Санцак да предузме све припреме ради формирања 1. децембра нове, друге по реду, бригаде у Санцаку. Радећи на том задатку, Главни штаб за Санцак издас је упутства за одабирање људства у свим партизанским одредима. Другом половином новембра (колико се сећам, 20. новембра), Главни штаб је нарецио Штабу Бјелопољског одреда да се повуче са положаја Сјеничке баре, село Конатари у село Расово код Бијелог Поља и да одабере људство за бригаду које ће до 25. децембра упутити у Пљевља. Одред је одабрано људство упутио из Расова за Бијело Поље, где му је прикључен мањи број људи из команци места и омладинских организација.

У јутарњим часовима 24. новембра формирана је колона од 260 до 280 људи, под командом Живка Жижића, која је кренула за Пљевља, правцем Б. Поље, Модри До, Шаховићи, Коврен, Маоче, Коријен, Пљевља. Првог дана марша, колона је прешла 60 км и стигла у село Тулово, код Маоча. Ту је људство добило нешто хране и преноћило. Сутрадан је опет обновљена маршевска колона, која је предвече стигла у Пљевља и сместила се у некадашње касарне војног округа и 48. пешадијског пука, у Доловима. У тим касарнама већ је било прикупљено људство из пљеваљског среза. Два дана се чекало на људство из Пријепоља, Прибоја и Нове Вароши (око 300 бораца). Међутиц, због почетка непријатељске офанзиве на та подручја, то људство није могло доћи, већ су се одреди морали повући са 5. крајишком дивизијом. Људство из Милешевског одреда остало је око Пријепоља са 2. пролетерском бригадом. У таквој ситуацији одлучено је да се бригада формира од већ прикупљеног људства. У току три наредна дана, Живко Жижић је одржавао састанке са једном групом старих бораца. На тим састанцима је људство подељено на батаљоне и чете, изабран је командни кадар, устројени су евиденција и бројно стање по јединицама.

Људство се 1. децембра постројило за званично формирање бригаде у центру Пљевља. Пред стројем бораца стајали су командант Милан Абрамовић и комесар Живко Жижић. У 11 часова командант бригаде предао је рапорт команданту 2. ударног корпуса, генерал-мајору Пеку Дапчевићу. У строју је било 570 бораца. Пријему рапорта и смотри бригаде, који је извршио Пеко Дапчевић присуствовали су комесар корпуса Митар Бакић, командант и комесар Главног штаба за Санцак Велимир Јакић и Селмо Хашинбеговић и представници народне власти. После извршене смотре, прочитана је наредба штаба корпуса о формирању бригаде, под називом „4. санџачка ударна бригада“. Истовремено су прочитана имена руководећег састава штаба бригаде, батаљона и чета. Затим је о значају формирања бригаде, њеним задацима и војно-политичкој ситуацији говорио командант Пеко Дапчевић.

На дан формирања бригада није била кадровски попуњена. Недостајали су заменици команданата и комесара батаљона. У бригади је било врло мало комуниста (16 чланова) и чланова СКОЈ-а. Командни кадар је био без довољног борбеног искуства. Национални састав људ-

ства био је мешовит: Срби, Црногорци и Муслимани. Већина бораца била је из састава сеоске омладине. Борци из градова били су ђаци, занатлије и нешто службеника.

Наоружање бригаде било је релативно добро: 400 пушака, 12 пушкомитраљеза, 4 тешка митраљеза и 2 минобацача.

Тако формирану бригаду требало је обучити и припремити за извршавање предстојећих, без сумње, веома сложених задатака. Ради тога је задржана у Пљевљима. Међутим, новонастала ситуација није допустила да се нешто више учини на њеној попуни, обуци и организационом учвршћивању бригаде. Четвртог децембра морала је кренути на свој први борбени задатак.

Раденко Кљајевић

Сви борци хоће у бригаду

После капитулације Италије и стварања веће слободне територије у Црној Гори и Санцаку, Бјелопољски партизански одред се нагло попунио новим борцима. У одреду су формиран батальони по принципу: свака бивша општина по један батальон. Тако су настали батальони: Павинопољски, Шаховићки, Мојковачки, Затонски, Расовски, Бјелопољски итд.

Батальони су имали задатак да на одређеним правцима и рејонима штите и проширују слободну територију, коју су непрестано нападали и угрожавали Немци, четници, балисти и муслиманска милиција.

Крајем месеца септембра 1943, 2. батальон (Павинопољски) са Првим (Шаховићким) и Расовским добио је задатак да нападне четнике и муслиманску милицију општим правцем: Расово — Пећарска — Ђаловића клисура, и да на линији с. Голићи — планина Гиљева спречи евентуални продор непријатељских снага из правца Пештера и Сјенице.

После неколико мањих узастопних борби са четницима и муслиманском милицијом, наше су јединице, почетком октобра, стигле на одређену линију поселе положаје за привремену одбрану, јер су се у то време почеле прикупљати јаче немачке снаге у рејону Рашке и Новог Пазара за тзв. шесту непријатељску офанзиву.

Међутим, то није била статична одбрана. То су била свакодневна дејства и наши чести продори у села Буђева и Пештера. Четници, муслиманска милиција („Капабанда“ Ђамила Прашћевића) и друге непријатељске снаге свакодневно су нас нападале. Те чарке и борбе мањег интензитета трајале су више од месец ипо дана, тако да је та „монотонија“ по Чела борцима прелазити у досаду, посебно борцима из 3. санџачке пролетерске бригаде, који су навикли на брзе покрете и честе промене територије.

Због тога су услови смештаја бораца у предаху између борби и прикупљању хране чинили посебну тешкоћу, тиме више што су се ти услови погоршавали невременом, свакодневном кишом и суснежицом.

Све је то исцрпљивало борце, тако да су, заједно са руководиоцима једва чекали да се некуда покрену и промене начин живота и борбе.

У таквим околностима, крајем новембра, у батальону се пронела вест да предстоји формирање 4. санџачке бригаде. Та вест је постала нада свих бораца. Сви су интимно рачунали и желели да постану борци бригаде. Било је јасно да ће један број бораца и руководилаца

*Делегација општине Прибој на дан формирања 4. бригаде 1. децембра 1945. год.
у Пљевљама*

морати и даље да остане у одреду. Настало је међусобно договарање бораца и незванични захтеви од руководилаца за одлазак у бригаду. Скоро нико није желео да остане у одреду.

Када је дошла наредба да се из батаљона пошаље одређени број бораца и руководилаца за бригаду, држане су честе конференције, на којима је требало да се добровољним јављањем и договором изврши распоред бораца за бригаду и за останак у одреду. Међутим, то се није могло обавити на добровољној бази. Сви борци, сем неколико старијих људи, захтевали су да иду V бригаду. Наравно, није се могло удовољити захтевима свих бораца, батаљон би се расформирао. Одржани су састанци партијске ћелије и актива СКОЈ-а, на којима је објашњена настала ситуација и постављен задатак да чланови Партије и СКОЈ-а појединачно објашњавају борцима потребу да се остане у одреду, уз обећање да ће се и борцима који остану пружити могућност да дођу касније у бригаду, када се изврши попуна батаљона, односно одреда новим борцима.

Уз такво објашњење и активан рад чланова Партије и СКОЈ-а, један број бораца је пристао, иако тешка срца, да остане у одреду. Тако је, коначно, састављен списак бораца и руководилаца за одлазак у бригаду.

После краћих припрема и растанка, понегде и са сузама у очима, колона бораца кренула је са песмом у Бијело Поље. Борци и руководиоци који су морали остати у одреду, тужна срца су остали на пољацима.

У Бијелом Пољу смо сачекали прикупљање осталих бораца и руководилаца. Затим је колона, од око 380 бораца и руководилаца, кренула за Пљевља, где је 1. децембра формирана 4. санџачка НОУ бригада.

Обрад Марковић